

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg

van Rens, H.A.J.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Rens, H. A. J. (2013). *De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 2

Tot aan het begin van de deportaties 1940-1942

Het is altijd de wensch van onze vereeniging geweest U by dit Eeuwfeest een stoffelyk blyk van belangstelling aan te bieden. De tydsomstandigheden zijn echter van dien aard dat zulks thans beter achterwege kan blijven. Wij hopen echter dat de Almachtige ons binnen afzienbare tijd in staat zal stellen zulks alsnog te kunnen verwezenlijken. Wij wenschen U alsmede de Joodsche Gemeente nog vele gelukkige jaren.¹

Onder Duits bewind

In augustus 1940 bestond de hoofdsynagoge van Maastricht honderd jaar. Nederland was sinds enkele maanden bezet door de nazi's. Daarom werd het geplande feest afgeblazen. De Israëlitische Vrouwenvereniging richtte zich met bovenstaande woorden tot het bestuur van de synagoge.

Die hoop op 'vele gelukkige jaren' bleek ijdel. De Nederlanders, joden zowel als niet-joden, waren niet voorbereid op de inval van de Duitsers op 10 mei 1940. Het betekende een radicale breuk met het verleden. De joden in Duitsland waren toen al zeven jaar het slachtoffer van systematische discriminatie, beroving, intimidatie en terreur. Nederlanders kenden de verhalen uit de mond van tienduizenden vluchtelingen en de pers. Sommigen vreesden dat hetzelfde nu ook in het bezette Nederland zou gebeuren. En het gebeurde ook, geleidelijk, gefaseerd, maar onontkoombaar. In twee jaar tijd veranderden de joden van volledig gelijkberechtigde en geïntegreerde leden van de samenleving in rechteloze verschoppelingen. Terwijl de meeste Limburgers zich aanpasten en doorgingen met alle gewone dingen van het leven als werken, zaken doen, leren, plezier maken, liefhebben en bidden, ontstond voor de joden een situatie van uitsluiting, bedreiging en vernedering, elke dag opnieuw. Joden in Limburg ondergingen dezelfde kwellingen als in de rest van Nederland. De stortvloed van verordeningen en maatregelen tegen de joodse bevolking was in Maastricht en Kerkrade niet veel anders dan in Amsterdam en Groningen. In het voorjaar van 1942 begon in het hele land de directe voorbereiding op deportatie naar 'het oosten'. In dit hoofdstuk zal ik beschrijven hoe Limburgers reageerden op de golf van ellende die over hen heen spoelde. Ik onderzoek welke beperkingen aan de joden werden opgelegd, hoe zij in de samenleving werden beroofd, gediscrimineerd en geïsoleerd en hoe hun niet-joodse Limburgse medeburgers daarop reageerden.

Toen de oppermachtige Duitse legers in mei 1940 Nederland onder de voet liepen, probeerden veel joden in paniek op het allerlaatste moment over zee te vluchten. Vooral Duitse vluchtelingen deden dat. Sommigen slaagden daarin, maar de meesten niet. De Berlijnse jongeman Kurt Löwenstein slaagde er niet in een plaats te bemachtigen op de boot die in de haven van Rotterdam klaar lag voor zijn oversteek naar Engeland. Hij dook onder in Noord-Limburg.²

Anderen beproefden een ander soort vlucht. Zij zagen de toekomst voor zichzelf als uitzichtloos en pleegden zelfmoord. Jacob Hiegentlich, geboren in Roermond, 33 jaar oud, romanschrijver, zionist, vaste medewerker van het tijdschrift *De Joodsche Wachter*, nam op 14 mei vergif in. Hij overleed vier dagen later aan de gevolgen daarvan in een ziekenhuis in Amsterdam. In mei 1940 registreerde het CBS onder joden in Nederland 201 gevallen van zelfdoding, acht keer het 'normale' maandelijks aantal.³

¹ Brief van het bestuur van de Isr. Vrouwenver. Maastricht 28 augustus 1940, afgedrukt in: Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 87.

² Hij werd een sleutelfiguur bij de hulpverlening aan ondergedoken joden.

³ Wout Ultee en Ruud Luijkx, 'De schaduw van een hand. Joods-gojse huwelijken joodse zelfdodingen in Nederland 1936-1943', in: Henk Flap en Wil Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 55-76, aldaar 63-64.

Enkele maanden na de inval werd duidelijk hoe de Duitsers het bezette Nederland wilden besturen. In tegenstelling tot België en het bezette deel van Frankrijk, waar een militair bestuur werd gevestigd, kwamen in Nederland burgerlijke bestuurders aan het roer. De vertegenwoordiger van Hitler in Nederland was de *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete*, de Oostenrijker Dr. Arthur Seyss-Inquart. Hij werd bijgestaan door vier *Generalkommissare*: Friedrich Wimmer (bestuur en justitie), Hans Fischböck (financiën en economie), Hanns Albin Rauter (veiligheid en politie) en Fritz Schmidt (vertegenwoordiger van de partij, de *NSDAP*). Op regionaal niveau werd de *Reichskommissar* vertegenwoordigd door een *Beauftragte*. In Maastricht was dat Willi Schmidt, de broer van *Generalkommissar* Fritz Schmidt. De coördinatie van de vervolging van de joden werd echter in handen gelegd van de *Beauftragte für Amsterdam*, Dr. Hans Böhmcker, die in juni 1942 werd opgevolgd door Dr. Werner Schröder.

Naast Hitler speelde het machtige *SS-imperium* van *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler de belangrijkste rol bij de vervolging van de joden. Behalve over alle afdelingen van de *SS* heerste Himmler ook over het *Reichssicherheitshauptamt (RSHA)* dat onder de directe leiding stond van Reinhard Heydrich. Het *RSHA* bestond uit de Geheime Dienst of *Sicherheitsdienst (SD)* en de Geheime Politie of *Sicherheitspolizei (Sipo)*. De *Sicherheitspolizei* was eerder ontstaan uit een samenvoeging van de *Geheime Staatspolizei (Gestapo)* en de *Kriminalpolizei (Kripo)*. Vaak werd de *Sipo* nog aangeduid met de oude naam *Gestapo*. Een der afdelingen van de *Gestapo* in Berlijn was afdeling IVB4 onder Adolf Eichmann, belast met de organisatie van de jodendeportaties.

In Nederland bestond een schaduwapparaat van het *SS-imperium* volgens hetzelfde model. De hoogste vertegenwoordiger van Himmler in Nederland was de bovengenoemde *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* Rauter, die de titel droeg van *Höhere SS- und Polizeiführer (HSSPF)*. Rauter voerde het bevel over de *Waffen-SS* in Nederland en over alle Duitse politieonderdelen. Die politietaken waren de directe verantwoordelijkheid van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS)* Dr. Wilhelm Harster; hij vertegenwoordigde het *RSHA* van Heydrich in Nederland.⁴ De voornaamste afdelingen van de Duitse politie waren afdeling III, de *Sicherheitsdienst (SD)* voor de geheime inlichtingen, afdeling IV, de voormalige *Gestapo* voor de bestrijding van alle groepen 'tegenstanders' en afdeling V, de *Kriminalpolizei (Kripo)*. De *Gestapo* en de *Kripo* vormden samen de *Sicherheitspolizei*. Een van de onderafdelingen der *Gestapo* was ook in Nederland IVB4, verantwoordelijk voor de vervolging van de joden. Hoofd daarvan was Wilhelm Zöpf, maar juist met de jodenvervolging was er sprake van persoonlijke bemoeienis door de *BdS* zelf.⁵

Op regionaal niveau opereerde de *Sicherheitspolizei* vanuit zes *Aussenstellen*, waarvan er één was gevestigd in Maastricht en wier werkgebied samenviel met de provincie Limburg. Vanaf 1942 stond deze onder leiding van *SS-Hauptsturmführer* Max Ströbel. De *Aussenstelle* Amsterdam, die onder leiding stond van Willy Lages, was van belang omdat die een groot deel van de jodenvervolging coördineerde. Lages had het dagelijks toezicht op de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Deze dienst was in augustus 1941 opgericht, officieel om joden die wensten te emigreren, te begeleiden. In werkelijkheid ontwikkelde de *Zentralstelle* zich niet tot coördinatiepunt voor emigratie van joden, maar tot het organisatorisch centrum van de jodenvervolging, voor zover deze een politieel karakter droeg.⁶ Het werk in de *Zentralstelle* werd vooral gedaan door drie *SS-Hauptsturmführer*: Ferdinand Aus der Füntten, Karl Wörlein en een zekere Streich. Aus der Füntten had de dagelijkse leiding. Wörlein, verantwoordelijk voor de *Hausraterfassung* (registratie van de joodse inboedels), onderhield de meeste contacten met Limburg.

⁴ In september 1943, dus vóór de meeste arrestaties van joodse onderduikers, werd Harster als *BdS* opgevolgd door Erich Naumann.

⁵ In 't Veld, *De SS en Nederland*, 112.

⁶ Brief Burgemeester Amsterdam 21 november 1941, GA Landgraaf, Archief Gemeente Nieuwenhagen, inv. nr. 1214.

Op 25 november 1941 verschaftte Seyss-Inquart in een brief aan de vier *Generalkommissare* en aan de *Beauftragten* duidelijkheid over de verantwoordelijkheden van de diverse instanties die waren betrokken bij de maatregelen tegen joden. Het doel was een volledige economische, sociale en culturele scheiding tussen joden en niet-joden te bewerkstellen. Daarbij zou de *Beauftragte für Amsterdam* Hans Böhmcker het aanspreekpunt zijn voor de *Reichskommissar*, de *Generalkommissare* en hun staf. Alle verordeningen die betrekking hadden op de joden in de provincie, zouden de provinciale *Beauftragten* bereiken via hun collega Böhmcker. Deze kreeg hiermee in feite de supervisie over de hele joodse gemeenschap van Nederland. Die uitoefening van het gezag zou verlopen via een organisatie voor joods zelfbestuur, de Joodsche Raad voor Amsterdam.⁷ Deze Raad zou moeten dienen als doorgeefluik van Duitse bevelen. Voor HSSPF Rauter stond een andere weg open. Hij kon zijn orders doorgeven aan de leider van de *Aussenstelle Amsterdam* van de *Sicherheitspolizei* (Lages dus), die toezicht hield op de *Zentralstelle*. Via deze instelling zouden de bevelen de andere *Aussenstellen* en de gezagsdragers van de politie in de provincie bereiken. Nederlandse autoriteiten werden in het geheel niet betrokken bij de planning van de jodendeportaties. Zij fungeerden alleen als uitvoerders van opdrachten die zij kregen van de Duitsers.⁸

Twee Duitse instanties moesten de invloed op de jodenvervolgung delen: de *Beauftragte* van de Rijkscommissaris in de stad Amsterdam en de *Zentralstelle*. De *Beauftragte* was een vertegenwoordiger van Seyss-Inquart; de *Zentralstelle* behoorde tot het imperium van Rauter. Daarnaast bleef – als derde – Hans-Georg Calmeyer (werkzaam voor *Verwaltung und Justiz*) verantwoordelijk voor het afstammingsonderzoek. Deze situatie leidde in de praktijk wel eens tot competentieconflicten, die soms voor vertraging, soms voor versnelling van het beleid zorgden.⁹

Behalve over de *Sicherheitspolizei* konden de Duitsers ook beschikken over de *Grüne Polizei* of *Ordnungspolizei*. Dit was een gekazerneerde en op militaire leest geschoeide politie-eenheid, die als opdracht had om Duitse personen en objecten te bewaken en te beschermen tegen vijandige acties. Zij werd echter vooral ingezet voor collectieve acties tegen het verzet, bewaken van groepen gevangenen en het ophalen van onderduikers en joden. Bovendien hield de *Ordnungspolizei* toezicht op de Nederlandse politie. In de latere fase van de oorlog vond een sterke integratie plaats van de 'Grünen' met de Nederlandse politie en met de Landstorm. De vaak gewelddadige *Ordnungspolizei* vormde het belangrijkste onderdrukingsapparaat van de bezetter. In Limburg had men daar overigens minder last van dan in sommige andere provincies: in Maastricht was slechts een klein opleidingsbataljon van deze eenheid gevestigd.¹⁰

In Limburg speelden vooral twee Duitse instanties een rol bij de jodenvervolgung. De *Beauftragte* in Maastricht kreeg opdrachten van zijn collega van Amsterdam en via deze van Seyss-Inquart; de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* in Maastricht kreeg ze van de *Zentralstelle* en via deze van Harster en Rauter. De *Beauftragte* en de *Sicherheitspolizei* hadden beide bemoeienis met de deportaties die zouden volgen; de *Sicherheitspolizei* daarna ook met de opsporing van onderduikers. Beide Duitse instanties maakten gebruik van de diensten van Nederlandse bestuurders, ambtenaren en politie.

De Nederlandse regering, Koningin en kabinet, was in mei gevlucht. De Secretarissen-Generaal, de hoogste ambtenaren op de ministeries, hadden opdracht op hun post te blijven en hun werk voort te zetten, mits dat niet in strijd zou zijn met de bepalingen van de Nederlandse grondwet. Voor de in functie blijvende lagere bestuurders was K.J. Frederiks van Binnenlandsche Zaken het belangrijkste

⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 442-443.

⁸ Ibidem, 444.

⁹ Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 94.

¹⁰ In 't Veld, *De SS en Nederland*, 121-123.

aanspreekpunt in het College van Secretarissen-Generaal. Dit College kreeg het nieuwe Duitse bestuursapparaat boven zich.

De Commissaris van de Koningin in de provincie Limburg, mr. dr. Willem van Sonsbeeck, was weinig toeschietelijk voor het nieuwe Duitse bezettingsgezag. Bij het eerste officiële bezoek van Seyss-Inquart aan Limburg, op 22 november 1940, liet hij 'wegens ziekte' verstek gaan. Hij werd gedwongen in februari 1941 met vervroegd pensioen te gaan. In zijn plaats benoemde Seyss-Inquart Graaf Max de Marchant et d'Ansembourg tot 'Commissaris der Provincie', zoals de functie inmiddels was gaan heten. Marchant was een telg uit een oud Limburgs adels geslacht, dat zijn thuisbasis had op kasteel Amstenrade. In de Eerste Wereldoorlog had hij dienst genomen in het Duitse Keizerlijke leger. Hij vocht in die oorlog als Eerste Luitenant bij de Veldartillerie. In 1925 werd hij burgemeester van zijn woonplaats Amstenrade en in 1927 lid van de Provinciale Staten namens de Rooms Katholieke Staatspartij. In 1933 trad hij toe tot de NSB. Hij moest om die reden zijn burgemeesterschap neerleggen. In 1935 werd hij opnieuw in de Provinciale Staten gekozen, nu als lid van de NSB-fractie. De leden van de Staten kozen hem tot lid van de Eerste Kamer, een post die hij in 1937 verruilde voor het fractievoorzitterschap van de NSB in de Tweede Kamer.¹¹

Als kamerlid schuwde Marchant antisemitische uitspraken niet. In een debat op 12 mei 1939 gaf hij geen steun aan het verzoek van de regering Colijn om een miljoen gulden beschikbaar te stellen voor de inrichting van een vluchtelingenkamp voor joden (Westerbork): Joden vormden 'waarlijk niet het armste deel van onze bevolking' en ze hadden 'niet de gewoonte iets te betalen, wanneer zij de kans zagen dat iemand anders dit voor hen doet'. En joden namen altijd de leiding

[...] in den strijd van marxisme en democratie tegen het volksche ontwaken. De geheele geschiedenis van het Joodsche volk [leert] dat men ze niet zoo gauw weer kwijt wordt, wanneer zij zich eens ergens ingenesteld hebben [...]. Wij wenschen niet dat zij [de joden HVR] beslissenden invloed op onze samenleving uitoefenen.

In plaats van een kamp op Nederlandse bodem in te richten, pleitte Marchant ervoor 'het afvloeien van de hier binnengekomen Joden naar andere landen te bevorderen'. Met name brak hij een lans voor het plan van Mussert om hen te vestigen in een nieuw op te richten joodse staat in Guyana.¹² Op 2 november 1939 debatteerde de Kamer over de naturalisatie van een groep joodse vluchtelingen. Marchant constateerde dat uit de geschiedenis was gebleken, dat de mentaliteit van Nederlanders en joden hemelsbreed verschilde en 'dat uit de vermenging van beide [groepen] voor het eigen land schade moet ontstaan, zowel in zijn mentaliteit, als zeer speciaal heden in zijn neutraliteitspolitiek'.¹³

Marchant had in juni 1940 al een poging gedaan om de leiding te krijgen in Limburg, maar toen was dit verhinderd door Secretaris-Generaal Frederiks. Maar in februari 1941, na het ontslag van Van Sonsbeeck, werd hij benoemd tot Commissaris in Limburg. Hij steunde de 'Nieuwe Orde' van ganser harte en huldigde het Leidersprincipe, dat de Rijkscommissaris in Nederland wenste in te voeren. Er was geen plaats meer voor democratie, verkiezingen en volksvertegenwoordigingen. In een rede voor de Limburgse burgemeesters op 12 augustus 1941 werd het Leidersprincipe door Marchant geïntroduceerd in het Limburgse bestuur. Provinciale Staten en gemeenteraden werden ontbonden.¹⁴ Het 'leiderschap' in de gemeente kwam te berusten bij de burgemeester.

Burgemeesters hadden het uitermate moeilijk. De Duitse bezetter verwachtte van hen dat zij nauwgezet alle verordeningen van de nieuwe overheid bleven uitvoeren. Zij realiseerden zich echter heel goed dat veel van die bevelen crimineel waren en indruisten tegen hun verantwoordelijkheid

¹¹ Gegevens uit deze paragraaf verkregen van Paul Bronzwaer, die een publicatie voorbereidt over Marchant.

¹² Handelingen Tweede Kamer 12 mei 1939, 1876-1877.

¹³ Handelingen Tweede Kamer 2 november 1939, 198-200.

¹⁴ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 300-303.

voor de burgers en hun trouw aan de Nederlandse overheid. Dat gold vooral als hun medewerking werd geëist aan acties tegen joden: door ambtelijke inlichtingen of door het inzetten van de Nederlandse politie daarbij. Zij stonden voor de keus: aftreden (in dat geval werden ze waarschijnlijk vervangen door een Duitsgezinde opvolger) of aanblijven (maar dan waren ze gehouden om op zijn minst publiekelijk de Duitse orders uit te voeren). Aftreden werd hen extra moeilijk gemaakt: hun Nederlandse chef, Secretaris-Generaal Frederiks, drong er sterk op aan dat zij in functie zouden blijven om te voorkomen dat het binnenlands bestuur zou overgaan in handen van de NSB. De meeste burgemeesters van Nederland bleven in functie, ondanks de grote weerzin die zij voelden tegen de opdrachten van de Duitse overheid. Zij voerden ook de richtlijnen betreffende de jodenvervolging uit. Zij wisten in 1942 nog niet dat dit zou leiden tot de dood van vrijwel alle joden die zij lieten arresteren. Zij wisten wel al veel over de ellende die hen te wachten stond. Sommige burgemeesters losten hun morele dilemma op door naar buiten toe volledig mee te werken en ondertussen, incidenteel en in het geheim, joden te helpen, te waarschuwen of te stimuleren om onder te duiken.¹⁵

Tijdens de eerste raadsvergadering na 10 mei 1940 brachten de meeste burgemeesters de houding ten opzichte van de bezetter ter sprake. Velen gaven te kennen dat zij een loyale en correcte houding zouden aannemen tegenover de bezetter. De burgemeester van Hoensbroek, J.H. Martin, dankte de Duitse commandant voor de goede samenwerking en het correcte gedrag van zijn troepen. Maar er waren ook andere geluiden. De burgemeester van Venlo, B.M. Berger, kon niet nalaten 'gevoelens van afhankelijkheid aan ons vorstenhuis tot uiting' te brengen. Hij sprak steun uit voor de koningin,

die na een gelukkige regering van meer dan veertig jaren het offer heeft moeten brengen: afscheid van den vaderlandschen bodem. Haar hooge voorbeeld van toewijding en plichtsbesef zal ons voor oogen blijven, ook in dezen tijd, waarin wij onder de Duitse bezetting onzen plicht hebben te vervullen jegens het vaderland.¹⁶

De burgemeester van Weert, W.F.W. Kolkman verbood een door de NSB georganiseerd propagandafeestje, formeel wegens 'onzedelijke kleding' van één van de optredende danseressen, die 'behoudens twee rozetjes op de borsten en een minimale bedekking der schaamdelen, overigens geheel naakt haar lugubere kunsten' aan het publiek vertoonde. Maar volgens de leider van de NSB was het minder het naakte lichaam van de danseres dan de politieke boodschap die zij uitdroeg, die tot het verbod had geleid. Kolkman werd de laan uitgestuurd.¹⁷ Ook de burgemeester van Vaals, J.H. Rhoen, werd al in het voorjaar ontslagen wegens zijn anti-Duitse houding.¹⁸

In augustus 1941 ontstond een groot conflict tussen Commissaris van de Provincie Marchant en de Limburgse burgemeesters, dat zou leiden tot een massaontslag. De Commissaris riep de burgemeesters bijeen om hen op te dragen het nationaal-socialistisch Leidersprincipe in hun gemeente in te voeren. Bovendien kregen zij opdracht op een goede manier samen te werken met de plaatselijke NSB-leiders. Veel burgemeesters vatten dit op als een eis om te collaboreren. Na overleg met het bisdom Roermond, waarin zij bespraken welke houding jegens de Duitsers voor een katholieke bestuurder passend was, besloten 44 Limburgse burgemeesters collectief hun ontslag in te dienen. Onder hen waren de burgemeesters van belangrijke gemeenten als Maastricht, Sittard, Venlo en Kerkrade en ook de burgemeester van Limbricht, een kleine gemeente met een joodse bevolkingsgroep. Meer dan twintig andere Limburgse burgemeesters, waaronder die van Beek, traden af in de maanden na augustus 1941. Allen kregen oneervol ontslag en verloren het recht op wachtgeld en pensioen. De helft van Limburg zat toen zonder burgemeester.¹⁹ Marchant benoemde

¹⁵ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*.

¹⁶ Handelingen Gemeenteraad van Venlo 3 juli 1940, GA Venlo, Archief115, Gemeenteraad Venlo, inv. nr. 175A.

¹⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 276.

¹⁸ Ibidem, 267.

¹⁹ Ibidem, 300-303.

in plaats van de ontslagen burgemeesters vaak leden van de NSB. Op 1 januari 1943 waren er in heel Nederland 85 NSB-burgemeesters, waarvan maar liefst 40 in Limburg.²⁰

De burgemeester van Heerlen, M.F.G.M. (Marcel) van Grunsven bleef de hele oorlog in functie. Mogelijk heeft hij hierdoor iets kunnen betekenen voor zijn bevolking en zijn joodse burgers. Hij kende de gemeentewet precies en wist daardoor soms kleine overwinningen te boeken. Op 13 mei 1940 was hij in conflict gekomen met de *Ortskommandant* van Heerlen. Hij had in de krant een open brief laten plaatsen, waarin hij de burgers opriep de kalmte en de rust te bewaren. De brief eindigde met de zin: 'Leve de Koningin, Leve ons Vaderland!' Korte tijd later kreeg Van Grunsven het nog eens met dezelfde Duitser aan de stok. De *Ortskommandant* had zijn intrek genomen in een paar kamers in het stationsgebouw van Heerlen en liet, via een spoorwegman, de burgemeester roepen voor een kennismakingsgesprek en om de eerste orders in ontvangst te nemen. Van Grunsven weigerde vierkant om dit bevel op te volgen. Een heftig conflict, waarbij de Duitser dreigde met arrestatie, volgde, maar de burgemeester trok aan het langste eind. De *Ortskommandant* werd ontslagen en zijn opvolger vroeg netjes een eerste onderhoud aan in het stadhuis. Bij die gelegenheid weigerde de burgemeester de uitgestoken hand van de Duitser aan te nemen. Hij protesteerde 'in naam van de Koningin' tegen de bezetting van Heerlen. Korte tijd later, op 19 augustus, kreeg Van Grunsven van *Reichskommissar* Seyss-Inquart een officiële '*Verwarnung*'. Op 24 juni 1940, tijdens de eerste bijeenkomst van de gemeenteraad na de bezetting, had hij gezegd, dat hij met grote spanning uitkeek naar de vrijheid. Ondertussen stond hij in gedachten, in diepste sympathie, stil bij 'Haar, die meer dan 40 jaar lang als onze Hoogste Landsvrouw in wel en wee met ons was verbonden', en voor wie hij ook nu zijn diepste afhankelijkheid wilde uitspreken. Dat was, in de ogen van Seyss-Inquart, niet toelaatbaar. '*Im Falle der Wiederholung gleicher oder ähnlicher Äusserungen*', schreef deze, '*haben Sie mit Ihrer sofortigen Entlassung aus dem Amt zu rechnen.*'²¹ Het grootste conflict van Van Grunsven met het Duitse gezag moest echter nog komen. In 1942, de cruciale periode van de jodenvervolging, werd de Commissaris van Politie ontslagen. De burgemeester benoemde als waarnemer een vertrouweling uit zijn eigen korps. Korte tijd later volgde van hogerhand de benoeming van de fanatieke NSB-er C.F.A. de Bruijn uit Venlo. De burgemeester verzette zich hiertegen en trotseerde achtereenvolgens argumenten en bedreigingen van M.H. Ströbel, hoofd van de *SD* in Maastricht, Secretaris-Generaal dr. J.J. Schrieke van Justitie, majoor Wolk, de verbindingsofficier van de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* en tenslotte van Rauter zelf. En weer won hij. De Bruijn trok zijn sollicitatie in; de door de burgemeester benoemde waarnemer bleef tot het einde van de oorlog in functie.²²

De houding van de politieleiding was van groot belang. Toen de oorlog begon, had Nederland een versnipperd politieapparaat.²³ Daar kwamen in 1940 de verschillende Duitse politieafdelingen bij. Seyss-Inquart stelde meteen de Nederlandse politie onder toezicht van de Duitse. Vooral na de Februaristaking van 1941 werd de Nederlandse politie door de Duitse autoriteiten niet meer vertrouwd.²⁴ Op 3 september 1941 kregen alle burgemeesters een brief van Frederiks, waarin deze aangaf hoe de verantwoordelijkheden van de Nederlandse en de Duitse politie ten opzichte van elkaar waren afgebakend. De Duitse politie was bevoegd voor de vervolging van strafzaken en overtredingen, waarbij de verdachte een Duitser was of was geweest en voor zaken waarvan door de

²⁰ In gemeenten met een joodse gemeenschap waren dit: mr. L.Ph.J. Peeters (Maastricht), M.F.L.H. Welters (Sittard), J. Zanders (Venlo), mr. M.P.A. Thomassen (Kerkrade), F.J.V. Souren (Vaals), G.J.P. Smalbach (Beek), M.H. Keller (Susteren), J.H. Frijs (Limbricht), M.J.A.A. le Haen (Eijgelshoven), J.M.W. Rösener Manz (Weert) en J.P.V. Kamm (Heer).

²¹ Brief Reichskommissar 19 augustus 1940, Rijckheydt, Archief 016 DOS2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 1765Z.

²² Rapporten opgesteld voor het RIOD, 1945 en 1947, NIOD, Archief 249, DOC II, inv. nr. 0313.

²³ Gegevens over de politie zijn, voor zover niet anders vermeld, ontleend aan: Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de Bezetting* (Amsterdam 1999); en: Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 333-358.

²⁴ Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 105.

Rijkscommissaris was bepaald, dat ze door een Duitse rechter moesten worden beoordeeld.²⁵ Joden die de voor hen geldende verordeningen overtraden, vielen onder de bevoegdheid van de *Sicherheitspolizei*.²⁶

In 1940 was de burgemeester hoofd van de Nederlandse politie; hij kon voor advies en begeleiding een beroep doen op vijf landelijke Procureurs-Generaal. Grotere gemeenten hadden gemeentepolitie, met aan het hoofd een commissaris. Kleinere gemeenten hadden enkele veldwachters in dienst, rechtstreeks aangestuurd door de burgemeester. Daarnaast bestonden er landelijke politiekorpsen: de Marechaussee, de Rijksveldwacht (op 1 januari 1941 opgenomen in de Marechaussee) en de Rijksrecherche.

In 1942 werd begonnen met een ingrijpende reorganisatie van de politie, die was voltooid op 1 maart 1943. Deze reorganisatie behelsde uitbreiding van de omvang van het apparaat, vermindering van het aantal soorten politie en centralisatie van de aansturing. In de dorpen werden de gemeenteveldwachters opgenomen in het Korps Marechaussee. Het uiteindelijke doel was de politie geheel los te maken van de traditionele burgerlijke overheid en haar in te bouwen in het apparaat van de SS. Door middel van verbindingsofficieren werd de Nederlandse politie gekoppeld aan de *Ordnungspolizei*, die haar moest controleren.²⁷ De Nederlandse politieleiding zou doorgeefluik worden van de bevelen van de Duitse politieleiders. Leidinggevend werden daarom vervangen door NSB-ers.²⁸ Onbetrouwbaar geachte politiemensen werden ontslagen. Verzet door politiemensen werd meestal zeer zwaar bestraft; soms werden zelfs represailles genomen tegen familieleden van politiemensen, als die waren ondergedoken. Meer dan honderd politiemensen in Nederland werden wegens verzetswerk vermoord.²⁹ Er werd ook gewerkt aan nazificatie door het opleiden van nieuwe ideologisch-geschoolde politiemensen in de politieschool van Schalkhaar. Er werd ook het nodige gedaan om de politie op haar antisemitische taak voor te bereiden. Politieambtenaren ontvingen ideologische bijscholing. In oktober 1942 ontvingen alle Hoofden van Politie de brochure *De Beestmensen*, met het verzoek deze te laten circuleren onder de leden van het korps. 'Het is mijn uitdrukkelijke wensch', zo schreef de Gevolmachtigde, 'dat ieder politieambtenaar van Uw onderhebbend corps van den inhoud van deze brochure kennis neemt.'³⁰

De reorganisatie betekende inschakeling van de Nederlandse politie in het Duitse bezettingsregime. De hoogste Nederlandse chef van alle korpsen was de Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandsche Politie, vanaf maart 1943 omgedoopt tot Directeur-Generaal van Politie. Tot september 1943 was deze functie in handen van mr. L.J. Broersen. Hij werd opgevolgd door P.J. Kooijmans, tot die datum Gewestelijk Politie President van Eindhoven. De Directeur-Generaal stuurde vijf Gewestelijke Politie Presidenten aan. Limburg en Noord-Brabant vormden samen het ambtsgebied van de Gewestelijk Politie President, die aanvankelijk in Vught, later in Eindhoven zetelde. In deze functie waren achtereenvolgens P.J. Kooymans en N.J. van Leeuwen actief.³¹ Vooral Kooijmans was een fanatiek en ambitieus lid van de SS.³² De Gewestelijk Politie President van Eindhoven kreeg samen met de *Ordnungspolizei* in die stad de beschikking over een, in een kazerne gelegerd, politiebataljon. Deze 'brigade-Kooijmans' zou in de laatste fase van de oorlog ingeschakeld worden bij de opsporing en arrestatie van joodse onderduikers in Noord-Limburg.³³

²⁵ Brief Secr.-Gen. van Binnenlandsche Zaken 3 september 1941, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2322.

²⁶ Brief Gevolmachtigde 4 juni 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 310.

²⁷ In 't Veld, *De SS en Nederland*, 126-127.

²⁸ Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 116.

²⁹ Ibidem, 128.

³⁰ Brief van Hilten 21 oktober 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222.

³¹ GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 35.

³² In 't Veld, *De SS en Nederland*, 133.

³³ Ibidem, 130.

Na het afronden van het reorganisatieproces bleef het politieapparaat verschillen naar gelang de grootte van de gemeente. De acht grootste steden van Nederland kregen Staatspolitie onder een eigen politiepresident. De stedelijke politiepresident van Eindhoven was tevens Gewestelijk Politie President van Brabant en Limburg. De burgemeester stond in deze acht steden bij politieaangelegenheden vrijwel buiten spel. In 129 middelgrote gemeenten, waaronder Maastricht, Heerlen, Roermond, Sittard en Venlo, bleef een Korps Gemeentepolitie bestaan onder een Commissaris van Politie. De Duitse en de Nederlandse politieleiding kon de burgemeester passeren en rechtstreeks orders geven aan de Commissaris. Voor kleinere gemeenten kwamen er regionale Marechausseekorpsen onder een Gewestelijk Commandant. De burgemeesters konden ook hier worden gepasseerd door rechtstreekse orders van bovenaf aan deze commandant. De burgemeester bleef echter wel een rol spelen in de aansturing van de politie binnen zijn gemeente.³⁴

Het eerste jaar

De eerste ervaringen van de Nederlanders met de bezetter werden niet als alleen negatief ervaren. De Duitsers gedroegen zich correct en spraken matigende taal. Zij hoopten op een goede relatie met het verwante Nederlandse volk. Een aantal leidinggevende personen uit de Nederlandse samenleving richtte de Nederlandse Unie op. Het was enerzijds een erkenning van de realiteit van de Duitse bezetting, anderzijds een poging om de invloed van de NSB tegen te gaan en een daadkrachtig 'vernieuwingprogramma' naar Nederlandse snit door te voeren. Men hoopte op een nieuw Nederlands elan onder het motto 'eenheid en vernieuwing'. De aanhang in de eerste periode was groot.³⁵

Ook voor de joden leek het in de eerste maanden van de bezetting wel mee te vallen; scherpe antisemitische wetten en verordeningen bleven uit. Duitse bezettingsautoriteiten deden geruststellende mededelingen. Zo konden de meeste Limburgers, en ook de meeste joden, gewoon hun leven voortzetten. Daar kwam verandering in. Op 5 september 1940 werden uit Duitsland gevluchte joden verdreven uit sommige kuststreken van West-Nederland. De bezetter wilde geen 'onbetrouwbare elementen' in strategisch belangrijke gebieden. Als gevolg van deze maatregel kreeg Limburg er een aantal joodse inwoners bij. Er vestigden zich twaalf personen uit de kustregio in Roermond en 22 in Venlo.³⁶ Maastricht kreeg minstens dertig nieuwe joodse inwoners, afkomstig uit Dordrecht, Rotterdam en Hellevoetsluis.³⁷ De gebroeders Albert en Max Lucas met hun gezinnen, eerder als Duitse vluchtelingen verdreven uit hun vaderland, werden nu weggejaagd uit hun nieuwe woonplaats Leiderdorp en vestigden zich in Nieuwenhagen.³⁸

Voor mensen die gedwongen werden te verhuizen, betekende dat een grote inbreuk op hun levensritme. Voor de meerderheid van de joden ging het normale leven echter voorlopig gewoon verder. Van Duitse zijde waren er alleen een paar plaagstoten in hun richting. Op 31 juli 1940 werd ritueel slachten verboden als *Tierquälerei beim Viehschlachten*. Geen grote maatregel, maar wel van belang omdat veel Limburgse joden van beroep slager waren, al is het de vraag of het verbod veel invloed had op het inkomen van de geassimileerde Limburgse slagers, die bovendien bijna uitsluitend niet-joodse klanten hadden. In dezelfde maand werd het aan joden verboden lid te zijn van de Luchtbescherming. Maar in het begin van 1941 kwamen er grotere beproevingen. Twee

³⁴ Ibidem, 129-131.

³⁵ Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999) 492-493.

³⁶ Michman, Beem en Michman, *Pinkas. Geschiedenis*, 494; en: Brief kerkbestuur N.I.K. Venlo 27 augustus 1941, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 778.

³⁷ Register van verblijfsvergunningen, RHCL, Archief 20.108D, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 127.

³⁸ Brief burgemeester Leiderdorp 7 september 1940, GA Landgraaf, Archief Gemeente Nieuwenhagen, inv. nr. 1215. De familie Lucas had geluk dat ze koos voor het gastvrije Nieuwenhagen: dank zij hulp van hun dorpsgenoten overleefden beide gezinnen de oorlog.

gebeurtenissen hielden toen iedereen bezig: de wrede gewelddadigheden tegen joden en de nauwkeurige registratie van hen als jood.

In de periode tussen juni 1940 en februari 1941 waren er in heel Nederland rellen geprovoceerd door Nederlandse nationaal-socialistische heethoofden, vooral leden van de Weer Afdeling (WA), een paramilitaire afdeling van de NSB, bekend onder de naam 'Zwarthemden'. Zij kwamen op een gewelddadige manier in actie tegen joden en joodse bedrijven. Dat leidde tot gewelddaden over en weer. Op 22 juni 1940 bleken joodse winkels in Geleen beklad met het opschrift '*Jüdisches Geschäft*'. Op 27 juni werden in dezelfde stad ruiten ingegooid bij joodse woningen en winkels. Sommige joodse winkeliers timmerden uit voorzorg hun etalages met planken dicht.³⁹ In Sittard werden in negen gevallen in de periode van 10 tot 16 juni 1940 ruiten van joodse zaken vernield en daarna rinkelde het glas bij vier woningen van NSB-ers. In de nachten dat de joodse ruiten werden ingegooid waren, volgens getuigen, opvallend veel Duitse militairen op straat. De burgemeester wendde zich tot de *Ortskommandant*, maar vond daar geen gehoor. Dat verbaasde hem niet, zo schreef hij in een brief aan de Commissaris der Provincie, gezien de 'veelzeggende uitlatingen welke voldoende de opvattingen van de bewuste instantie ten aanzien van het zgn 'Joden-vraagstuk' weergeven'.⁴⁰

In Amsterdam leidde een relletje op 11 februari 1941 tot de ernstige verwonding van de NSB-er Hendrik Koot en diens dood een paar dagen later. Naar aanleiding van zijn begrafenis ontstonden opnieuw vechtpartijen tussen nationaal-socialisten en groepen joodse jongeren. De Duitse *Ordnungspolizei* deed daarop een aanval op ijssalon Koco, die werd beschouwd als uitvalsbasis van één der joodse knokploegen. Hierbij werden schoten afgevuurd op Duitse politiemensen. De Duitse bezetter reageerde toen, op persoonlijk bevel van Himmler, met een grote razzia op joden in Amsterdam op 22 en 23 februari. Hierbij werden 425 Joodse mannen tussen 20 en 35 jaar opgepakt en enige tijd later werden 342 van hen via Schoorl en Buchenwald naar het concentratiekamp Mauthausen afgevoerd.⁴¹ Als reactie op de arrestaties brak in Amsterdam op 25 februari de grote staking uit, die de geschiedenis zou ingaan onder de naam Februaristaking. Deze werd door de Duitse bezetter met geweld gebroken. In Limburg werd niet gestaakt. Hoofden van Politie ontvingen echter wel een telegram van de Procureur-Generaal van Politie van 's-Hertogenbosch waarin deze hen waarschuwde voor het mogelijk overslaan van de onrust naar de provincie en waarin hij bovendien opdracht gaf tot een intensieve controle op eventuele joodse vluchtelingen uit Amsterdam. Mochten die worden aangetroffen, dan moesten ze onmiddellijk naar Amsterdam worden teruggestuurd.⁴² Ik heb in de archieven geen aanwijzingen gevonden dat in de dagen na de Februaristaking daadwerkelijk joden in Limburg zijn aangehouden.

De slachtoffers van de razzia van 22 en 23 februari waren terechtgekomen in Mauthausen. Later in het jaar werden meer joden naar Mauthausen gebracht: in juni opnieuw 277 uit Amsterdam, in de herfst 103 uit Twente en 70 uit Gelderland.⁴³ Het beruchte kamp Mauthausen, gelegen in Oostenrijk vlak bij de stad Linz aan de Donau, was in 1939 geopend als een gevangenisoord voor de ergste vijanden van het Derde Rijk, die onder geen voorwaarde ooit in de maatschappij mochten terugkeren. Het was gebouwd bij een steengroeve. Gevangenen moesten, met een mand met 50 kilo stenen op hun rug, 185 treden van een trap oplopen. Velen bezweken hierbij al de eerste dagen; anderen werden geëxecuteerd omdat ze niet genoeg productie maakten; weer anderen pleegden

³⁹ Dagboek Rie Op den Camp, geciteerd in: Hannelore den Hartog, 'De Jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Tijdschrift Heemkundevereniging Geleen* 15 (1994) 67-75, aldaar 67-68.

⁴⁰ Brief Burgemeester Sittard 17 juli 1940, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der provincie, inv. nr. 529.

⁴¹ Van de 425 arrestanten was een klein aantal vrijgelaten; 47 waren er omgekomen in Buchenwald. Zie: Ben Sijes, *De Februaristaking 25-26 februari 1941* (Den Haag 1954); en: Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 587-588; en: Henny E. Dominicus, *Mauthausen, een gedenkboek* (Amsterdam 1999) 10.

⁴² Telegram Dubois 26 februari 1941, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 433.

⁴³ Dominicus, *Mauthausen*, 10-13.

zelfmoord door zich van bovenaf in de groeve te werpen. Al spoedig kwamen de overlijdensberichten van deze jonge mannen in Nederland binnen. Op het einde van 1941 werd het pijnlijk duidelijk dat waarschijnlijk niemand van de joodse gevangenen dit gruwelijke kamp zou overleven. Toen deze wetenschap zich eenmaal had genesteld in de hoofden van de Nederlandse joden, werd Mauthausen gebruikt als chantagemiddel: Duitsers dreigden wie zich niet aan de verordeningen hield of niet kwam opdagen wanneer hij werd opgeroepen, voor straf naar Mauthausen te deporteren. Velen besloten om die reden te kiezen voor het in hun ogen minder grote kwaad: vertrek naar de 'werkkampen' in het oosten.⁴⁴

De solidariteit van de bevolking met de joden werd in de periode na de Februaristaking zwaar op de proef gesteld. De Nederlandse Unie zwichtte voor de Duitse eis om joden uit te sluiten van het 'werkend lidmaatschap', een soort elitestatus binnen de Unie. Hiermee had een toonaangevende Nederlandse instantie in de woorden van mr. Lodewijk Visser, de als jood ontslagen voorzitter van de Hoge Raad, een begin gemaakt met 'de afscheiding van de Nederlandse joden uit het nationale verband.'⁴⁵

Leden van extreem-rechtse groepen agiteerden tegen joden en vooral tegen Duitse vluchtelingen. Tijdens een vergadering van de NSNAP (de Nationaal Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij onder leiding van E.A. van Rappard) in café Van Buitendijk in de Hamstraat in Roermond op 23 maart 1941 beklagde kringleider J. Bindels zich over de veel te coulante houding jegens joodse immigranten:

Vele joden uit Duitsland worden hier gunstig ontvangen, en in de gelegenheid gesteld hier in Nederland zaken te vestigen, waardoor veel Nederlandsche middenstanders aan den grond gelijk kwamen. Deze joden werden in den kortst-mogelijken tijd tot Nederlanders gepromoveerd [...]; het grootkapitaal en het jodendom bloeide, alsmede de werkeloosheid.⁴⁶

De Nederlandse joden en hun bezittingen werden tijdens de oorlog talloze malen geregistreerd. De eerste groep die men precies in beeld wilde hebben, waren de joden die de Duitse nationaliteit hadden, de vluchtelingen dus. In juni 1940 kregen de hoofden van plaatselijke politie in Limburg opdracht van de Secretaris-Generaal van Justitie om over te gaan tot een registratie van alle niet-arische vreemdelingen die sedert 1933 uit Duitsland naar Nederland waren gekomen. Alle joodse vluchtelingen werden verplicht zich binnen acht dagen aan te melden. Niet-nakomen van de meldingsplicht kon de betreffende vreemdeling komen te staan op een hechtenis van twee maanden of een geldboete van duizend gulden.⁴⁷ In Roermond overhandigde de burgemeester op 22 juni een lijst van 24 personen die zich tussen 1 januari 1933 en 1 maart 1938 in Roermond hadden gevestigd. Deze bevatte ook gegevens over bezit en inkomen en de redenen waarom hij of zij naar Roermond was gekomen: 'omdat hij in Duitsland geen middelen van bestaan had.'; 'Om in Nederland een nieuw bestaan te vinden als mode-naaister.'; 'Omdat de cliëntele van haar man in Nederland woonachtig was.' Over de inkomsten en bezittingen meldde de lijst: 'f. 80 per maand.' (naaister Elka Hahn); 'f. 6000 familievermogen en f. 100 per jaar uit de zaak.' (handelaar in lederwaren Erwin Jacob Krämer); 'inkomen f. 3000 per jaar' (Israel Albert Goudsmit).⁴⁸

In veel Limburgse gemeenten was de registratie van joodse bedrijven en joods bezit al eerder begonnen dan landelijk. Het initiatief ging daarbij doorgaans uit van de *Ortskommandatur*, de

⁴⁴ De Jong, *Het Koninkrijk deel 4 tweede helft*, 828-832; en: *deel 8 eerste helft*, 527-532.

⁴⁵ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 462-467.

⁴⁶ Proces-verbaal Politie Roermond 24 maart 1941, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 433.

⁴⁷ Correspondentiemap Nieuwenhagen juli 1940, GA Landgraaf, Archief Gemeente Nieuwenhagen, inv. nr. 1214.

⁴⁸ Lijsten burgemeester van Roermond 22 juni 1940, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 348.

instantie die het Duitse gezag in de gemeente vertegenwoordigde. De *Ortskommandant* van Sittard, die zetelde in het stadhuis, droeg de burgemeesters van Sittard en Geleen (en wellicht ook van andere gemeenten) op, een lijst aan te leveren van joodse bedrijven. Beide burgemeesters gaven aan dit bevel gehoor. Dit kwam Willem van Sonsbeeck, toen nog in functie als ‘Commissaris der Koningin’ – hij zette deze titel daadwerkelijk tussen aanhalingstekens – ter ore. Hij vroeg om een onderhoud met de *Beauftragte des Reichskommissars* Alfred Weber in Den Bosch, die toen nog beide provincies Noord-Brabant en Limburg onder zijn bevel had. Hij protesteerde fel tegen het gedrag van de *Ortskommandant*. Deze had, volgens Van Sonsbeeck, niet de bevoegdheid zich te mengen in civiele aangelegenheden. Hij proefde in de activiteiten van de Duitse gezagsdrager een tendens zich te bemoeien met zaken als winkelsluitingstijden en dergelijke, beleidsonderdelen die exclusief behoorden tot het domein van de burgemeesters. De Commissaris ging ervan uit dat de *Beauftragte* de *Ortskommandant* daar streng over zou onderhouden. Bovendien, zo voegde hij in een *addendum* toe, had de *Ortskommandant* vanaf het Sittardse stadhuis de hakenkruisvlag gehesen. Dat was ongehoord, zeker in aanmerking genomen dat de Nederlandse autoriteiten uiterst terughoudend waren opgetreden op het gebied van vlagvertoon.⁴⁹

Generalkommissar Dr. Hans Fischböck van *Finanz und Wirtschaft* legde de eerste fundamenten voor een landelijk systeem dat de joden op termijn zou moeten beroven van alle bezit. Om joodse bedrijven te kunnen registreren en vervolgens onteigenen moest eerst precies worden vastgesteld wie jood was. Daarom verscheen op 22 oktober 1940 de Verordening VO 189/1940, die vooreerst precies omschreef wie jood was in raciale zin: als jood werd beschouwd eenieder die drie of meer joodse grootouders had, alsmede wie twee joodse grootouders had en tevens lid was van een joodse kerkelijke gemeente of gehuwd met een joodse partner; een inconsequente definitie natuurlijk, want om het jood-zijn van de grootouders te bepalen werd weer gekeken naar hun lidmaatschap van de joodse kerkelijke gemeente. Wetgeving gebaseerd op raciale criteria kon kennelijk niet heen om de religieuze definitie van ‘joden’.⁵⁰

Opnieuw gingen sommige *Ortskommandanten* in Limburg verder: zij wilden van deze registratie gebruik maken om *alle* joodse inwoners te kennen. De *Ortskommandant* van Roermond eiste een nieuwe lijst van alle joodse bedrijven (hij had al een lijst die dateerde van juni), maar deze keer moest de opgave vergezeld gaan van een opgave van alle in de gemeente wonende joden met hun naam, geboortedatum, geboorteplaats, adres en de naam van hun laatste woonplaats voor zij zich hadden gevestigd in Roermond. Een lijst van 120 joden werd aangeleverd op 18 november.⁵¹

Ook andere Duitse instanties waren geïnteresseerd in een nominatieve opgave van joden in de gemeente. In Heerlen verstreekte de burgemeester op 19 november een lijst aan de *Wirtschaftsleiter der NSDAP*: 43 joodse gezinnen, samen 125 personen.⁵² In Sittard deed een Duitse ambtenaar bij het Districts Arbeids Bureau de eerste aanzet om te komen tot een registratie van de joden. Op 28 november stuurde ene Fäth, nadrukkelijk aangeduid als ‘de Duitse ambtenaar bij de Arbeidsbeurs te Sittard’ een brief naar de burgemeesters in zijn regio: ‘Bij dezen verzoek ik u mij te willen meedeelen vóór of op 3 december a.s.: Hoeveel joden zijn er in Uwe gemeente woonachtig en welk beroep oefenen zij uit?’ En het venijn zat in de staart van de brief: ‘P.S. verder verzoek ik U mij de namen te willen opgeven van de joden tusschen 14 en 60 jaar.’⁵³

⁴⁹ Brief Van Sonsbeeck 24 juni 1940, NIOD, Archief 020, Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1455.

⁵⁰ Michman, Beem en Michman, *Pinkas. Geschiedenis* 173.

⁵¹ Lijsten Burgemeester Roermond 18 november 1940, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1277.

⁵² Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 17; en: Lijst joden van Heerlen 19 november 1940, Rijckheydt, Archief 016 DOS2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3561Z.

⁵³ Brief van het Districts Arbeidsbureau 28 november 1940, Euregionaal Archief, Archief van de Gemeente Limbricht, inv. nr. 145.

In dezelfde tijd werd op landelijke schaal een belangrijk initiatief genomen om joden te discrimineren door hen te weren uit bepaalde beroepen. In september 1940 verscheen Verordening 108/1940. Alle ambtenaren moesten een verklaring ondertekenen en inleveren met opgave van het aantal joodse grootouders dat zij en hun echtgeno(o)t(e) hadden. Doorgaans wordt dit de 'ariërverklaring' genoemd. Deze verplichting gold ook voor bestuursleden van verenigingen, vennootschappen en stichtingen welke een bijdrage of subsidie ontvingen van de overheid. Joodse ambtenaren moesten daarnaast hun inkomen en vermogen vermelden.⁵⁴ Vrijwel iedereen gaf de verlangde verklaring af. In de weken daarna kwamen ze bij honderden binnen:

De ondergetekende, H.H.J. Pinckers, beroep: arts, belast met de armenpraktijk in de gemeente Itteren, geboren 1 januari 1889 te Gulpen, wonende te Meerssen, verklaart dat naar zijn beste weten noch hijzelf, noch zijn echtgenoot, noch één hunner ouders of grootouders, ooit heeft behoord tot de Joodsche geloofsgemeenschap. Den ondergetekende is bekend dat hij zich, in geval vorenstaande verklaring niet juist blijkt te zijn, aan onmiddellijk ontslag blootstelt. Meerssen, 25 October 1940. (handtekening).

De gemeente Venlo liet aan de Secretaris-Generaal weten, dat van het voltallige overheidsperoneel van Venlo slechts twee personen niet de vereiste ariërverklaring hadden ondertekend. De heer Mr. J.A.C. Bierenbroodspot, lid van de Raad van bestuur van NV Sportfondsenbad Venlo had op zijn formulier vermeld dat de grootouders aan vaderszijde van zijn echtgenote tot de joodse geloofsgemeenschap hadden behoord. De heer Ph. Cohen, lid van de Armenraad van Venlo, had vier joodse grootouders. In de brief stond ook vermeld dat de heer Cohen niet bereid was opgave te doen van zijn inkomen en vermogen. Mogelijk is deze brief nooit verstuurd, want in de kantlijn had een ambtenaar geschreven: 'Niet verzenden. De heer Cohen is geen lid meer van den Armenraad.' Kennelijk had Cohen de eer aan zichzelf gehouden. In totaal ondertekenden in Venlo 366 personen de ariërverklaring: burgemeester, wethouders, raadsleden, ambtenaren in het stadhuis, docenten aan scholen, personeel van leeszaal, Gemeentelijke Spaarbank, Armenraad, ziekenhuis, het Groene Kruis, de gemeentearst en de gemeentevroedvrouw.⁵⁵

De ariërverklaring was de opmaat tot het ontslag van joodse ambtenaren. In een circulaire van 30 september deelde de Secretaris-Generaal aan de burgemeesters mee dat er op grond van Verordening 108/1940 geen joden of echtgenoten van joden meer mochten worden benoemd of bevorderd in ambtelijke functies. Dit gold ook voor openbare lichamen en stichtingen waarin een overheid op enigerlei wijze deelnemer was en voor zowel het bijzondere als het openbare onderwijs. Men werd voor deze maatregel al als jood beschouwd als men minstens één joodse grootouder had. Iedereen die meer dan twee joodse grootouders had, werd met onmiddellijke ingang op non-actief gesteld, voorlopig met recht op wachtgeld. Kostwinners konden rekenen op doorbetaling gedurende de eerste drie maanden van 85% van hun laatst verdiende salaris, aflopend tot 50%. Voor niet-kostwinners waren de percentages respectievelijk 75 en 40. Mr. Rudolph von Geldern in Maastricht werd op non-actief gesteld in zijn functie als Deken van de Orde van Advocaten. Hij wachtte zijn definitieve ontslag niet af en legde zelf zijn functie neer.⁵⁶ Mr. dr. Richard Bromberg, de geleerde arts en jurist uit Roermond, die voorzitter was van de Raad van Beroep en het Ambtenarengerecht in Limburg, werd eveneens geschorst. Het definitieve ontslag volgde voor alle joodse ambtenaren op 1 maart 1941.⁵⁷ Ook personen die een publiek 'ereambt' bekleedden, als wethouder of gemeenteraadslid, moesten worden ontheven van hun functie. De enige Limburger die het

⁵⁴ Brief Secr.-Gen. van Binnenlandsche Zaken 3 oktober 1940, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 337.

⁵⁵ Brief Burgemeester van Venlo 8 november 1940, ibidem.

⁵⁶ Joggli Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010) 159-162. De opvolger van Von Geldern, mr. Ch. Van Oppen, trad na de bevrijding weer terug ten gunste van Von Geldern.

⁵⁷ Brieven over ontslag joden, GA Eijsden, inv. nr. 713; en : RHCL, Archief Gemeente Itteren, inv. nr. -2.08.22.

slachtoffer werd van deze maatregel, was het gemeenteraadslid Jonas Adam Drielsma uit Vaals. Op 13 december 1940 werd hij uit de raad gezet.⁵⁸

Registratie

Op 10 januari 1941 verscheen Verordening 6/1941. Die verplichtte alle joden om zich vóór 22 februari te laten registreren in het gemeentehuis van hun woonplaats. Niet voldoen aan die verplichting kon hen te staan komen op een gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaar en verbeurdverklaring van alle vermogen.⁵⁹ De verplichting gold voor personen die één of meer joodse grootouders hadden. Wie drie of vier joodse grootouders had, werd geregistreerd als J (jood). Twee joodse grootouders leverde de kwalificatie G1 op; één grootouder G2.⁶⁰ Belijden van een andere religie dan de joodse was geen reden tot vrijstelling, maar werd wel apart op de formulieren vermeld.⁶¹ In de beginfase koesterden kennelijk veel joden toch de hoop aan de verplichte registratie te kunnen ontkomen door via juridische procedures te bewijzen dat zij geen lid waren van een joods kerkgenootschap. In de archieven van de gemeenten liggen verklaringen dat een bepaald persoon geen lid was, of nooit lid was geweest, van het Nederlandsch-Israëlitisch Kerkgenootschap. De besturen van de joodse Gemeenten werkten daar vaak aan mee. Sally Goudsmit, de voorzitter van de joodse gemeente van Roermond, verklaarde in een brief aan de burgemeester, dat een lange lijst van personen, die zich in Roermond hadden gevestigd nadat zij verplicht de kuststreek hadden moeten verlaten, zich niet hadden laten inschrijven bij het Kerkgenootschap in Roermond. Goudsmit had bovendien navraag gedaan bij de zustergemeenten in een paar Hollandse steden en kon bevestigen dat de genoemde personen ook in hun oorspronkelijke woonplaats geen lid van de Gemeente waren geweest.⁶² Overigens zouden al deze inspanningen vruchteloos blijken: jood was men van ras, niet op basis van religie.

De meeste joden gaven zorgvuldig gehoor aan de oproep zich als jood te laten registreren. Men kwam eenvoudig niet op het idee dat het beter zou zijn zich niet te melden.⁶³ De bejaarde zussen Carolina en Seraphine Isaac uit Eijsden meldden zich schriftelijk aan bij de burgemeester. Hun brief was geschreven in een prachtig krullend handschrift:

Bij deze zijn wij zoo vrij U Edele in kennis te stellen ik Carolina Isaac geboren te Eijsden den 24 Juni 1869 en ik Seraphine Isaac geboren te Eijsden den 11 Juni 1870 Israeliet zijn van Joodsche ouders en grootouders wonende te Eijsden Vroenhof 13 en zonder beroep en ongetrouwd zijn en verblijven Hoogachtend Gez. Isaac.⁶⁴

Bij de registratie van elke jood moest één gulden aan leges worden betaald. Indien de aangemelde persoon niet in staat was die zelf te betalen, dan werd de plaatselijke Israëlitische Gemeente aangesproken. In Roermond werden de leges voor armlastige joden betaald door het Hulpcomité Joodsche Vluchtelingen onder voorzitterschap van Sally Goudsmit. Voor joden van wie het Comité kon aantonen dat zij geen lid waren van een joodse kerkelijke Gemeente betaalde de gemeente

⁵⁸ Correspondentie over ontslag Drielsma november-december 1940, GA Vaals, inv. nr. 843.

⁵⁹ Den Hartog, 'De Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog', 68.

⁶⁰ Aanvankelijk waren de codes B1 en B2 in gebruik, waarbij B stond voor 'bastaard'.

⁶¹ De gehanteerde definitie van wie jood was verschilde dus sterk van de regels van de godsdienstcodex van de joodse kerkgenootschappen. Voor de joodse religie gold iemand als jood indien hij of zij geboren was uit een joodse moeder, of als hij door een beslissing van de opperrabbin was toegelaten tot het joods kerkgenootschap. Zie ook: brief Permanente Commissie 10 februari 1941, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 162.

⁶² Brief Goudsmit 3 maart 1941, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

⁶³ Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 95.

⁶⁴ Brief gezusters Isaac 23 januari 1941, GA Eijsden, inv.nr. 987.

Roermond de voorgeschoten legesgelden terug.⁶⁵ In Venlo waren twintig personen niet in staat de leges te betalen. De Israëlitische Gemeente (in de persoon van de tegendraadse Philip Cohen) weigerde echter pertinent om op te draaien voor de legeskosten van niet-kerkelijke joden die in 1940 de kustgebieden hadden moeten verlaten en zich in Venlo hadden gevestigd. Mij is niet bekend hoe dit conflict afliep. De half-joodse Hermanus Trompetter uit Kerkrade had acht kinderen, die dus allen kwartjood waren. Hij verzocht de burgemeester om vrijstelling te krijgen van de betaling van de negen gulden leges voor de registratie van zijn gezin, omdat 'ik van beroep Mijnwerker bin en acht Kinderen onder 14 Jahr hep, en een in koomen van f. 35 per Week.'⁶⁶ De helft van de ontvangen leges was bestemd voor de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters; een even groot bedrag was voor de gemeente zelf.⁶⁷

De aanmeldingsformulieren werden door de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters zeer nauwkeurig gecontroleerd. Bijna alle gemeentehuizen kregen een aantal formulieren terug omdat ze niet geheel volgens voorschrift waren ingevuld. In een begeleidende brief stond dan aangekruist waar de administratie gebreken vertoonde.⁶⁸ De burgemeester van Vaals kreeg een standje: op het aanmeldingsformulier stond Eva Oppenheimer vermeld als 'G1'. Dat moest 'J' zijn. De vergissing was overigens begrijpelijk, want andere kinderen in het gezin, kennelijk uit een andere moeder geboren, hadden wel recht op 'G1'.⁶⁹

Er waren joden die bij hun aanmelding onopzettelijk fouten hadden gemaakt. De kloosterzuster Luise Loewenfels uit Geleen had zich vergist. Zij had ingevuld twee joodse grootouders te hebben, terwijl zij twee joodse ouders bedoelde. Ten onrechte werd zij aanvankelijk geregistreerd als *Mischling*. Maar de burgemeester van Geleen corrigeerde deze onnauwkeurigheid per brief aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters.⁷⁰

Enkeligen hadden in eerste instantie geweigerd zich te laten registreren. De meesten van hen werden later alsnog als jood ingeschreven. In Maastricht hadden de echtelieden Joseph en Jenny Kirchheimer-Löwenthal zich proberen te onttrekken aan de registratieplicht, maar dit werd door de ambtenaar van de Burgerlijke Stand rechtgezet in november 1941.⁷¹

Philip Cohen, de voorzitter van de Israëlitische Gemeente Venlo, was er zich volop van bewust dat hij jood was en kwam daar ook voor uit. Maar op zijn aanmelding vermeldde hij opzettelijk slechts twee joodse grootouders. Het werd gecorrigeerd in opdracht van de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*.⁷² Maar van Cohen kon dat geen vergissing zijn; het was fraude! De Rijksinspecteur van de Bevolkingsregisters stuurde over de houding van Cohen een brief naar de burgemeester van Venlo:

⁶⁵ Brief Burgemeester Roermond 4 maart 1941, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259. Alle kinderen Oppenheimer, van zowel de joodse als de 'arische' moeder, overleefden de oorlog; dit in tegenstelling tot hun joodse vader Hans.

⁶⁶ Brief Trompetter 17 april 1942, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2515.

⁶⁷ Brief Burgemeester Venlo 4 april 1941, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 778.

⁶⁸ Brief Rijksinspectie Bevolkingsregisters 17 maart 1941, Rijckheyt, Archief T402, Gemeente Gulpen, inv. nr. 664.

⁶⁹ Brief Hoofd Bevolkingsregisters 28 april 1941, GA Vaals, inv. nr. 1342.

⁷⁰ Brief Burgemeester Geleen 22 juni 1942, Euregionaal Archief Born, Bestuursarchief Gemeente Geleen, inv. nr. 131. Deze zwarte 'J' zou zuster Loewenfels maken tot het eerste dodelijke slachtoffer uit Geleen van de Holocaust. Zij werd opgepakt bij de razzia op katholieke joden op 2 augustus 1942 en gedeporteerd naar Auschwitz, waar ze overleed op 30 september.

⁷¹ Lijst van te late aanmeldingen Bevolkingsregistratie november 1941, NIOD, Archief 020 Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1498. De aanmelding van de Kirchheimers was royaal op tijd om hen nog te kunnen meenemen bij de deportatie van 25 augustus 1942. Beiden overleden in Auschwitz.

⁷² Brief Secr.-Gen. van Binnenlandsche Zaken 14 augustus 1941, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 778.

Ik heb de eer U te verzoeken, de aanduiding in vak 6 van de persoonskaart van Philip Cohen definitief (derhalve in machineschrift) te vermelden. Op het aanmeldingsformulier zal van mijnentwege in vak 8 worden gesteld de aantekening: '4 grootouders (beslissing *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*)', [...]. Belanghebbende weigert nieuw aanmeldingsformulier te onderteekenen [...]. Het verdient wellicht aanbeveling belanghebbende erop te wijzen dat hij van zijn weigering tot aanmelding [...] gevolgen zal kunnen ondervinden.⁷³

De kringleider van de NSB in Maastricht, ir. A. Honig van den Bossche, had het vermoeden dat twee gezinnen zich ten onrechte niet hadden aangemeld als 'van joodschen bloede'. Hij meldde dat aan de burgemeester. Deze antwoordde dat hem geen gegevens bekend waren om de gezinnen Van Aelst en Spoor ervan te verdenken dat zij joods waren. De gezinnen stonden in de burgerlijke stand 'te boek als R.K., respectievelijk N.H.'. Hij voegde daaraan toe:

Overigens is aan den Burgemeester bij de Verordening geen controle op het nakomen der aanmeldingsplicht opgedragen; [...]. Op de ingezetenen zelf rust de verplichting na te gaan of zij al dan niet zich hebben aan te melden, en zij hebben de eventuele gevolgen van niet-aanmelden zelf te dragen.⁷⁴

Er vonden vaak uitgebreide discussies plaats over de vraag of een persoon moest worden aangemerkt als jood of als halfjood (G1). Daartoe moesten mensen vaak verklaringen afleggen die zeker als vernederend zullen zijn ervaren: verklaringen over het seksueel gedrag van hun ouders. De beide Maastrichtse zusjes Rebecca en Paulina Haguenaer hadden een voljoodse moeder en ze waren erkend door de joodse man waarmee moeder na hun geboorte was gehuwd. Zij, en ook hun moeder, verklaarden in brieven aan de Rijkscommissaris, dat zij waren verwekt door een met name genoemde arische man.⁷⁵ Zij hadden succes: beiden kregen op 26 november 1941 de felbegeerde status G1.⁷⁶ De moeder van Maurits Os uit Maastricht, de weduwe Johanna Os-André, verklaarde plechtig dat de verwekker van haar zoon Maurits niet haar thans overleden man Salomon Os was, maar een met name genoemde ariër uit Geulle. Zij legde haar verklaring af in tegenwoordigheid van twee getuigen. Maar de Rijksinspecteur achtte dit onvoldoende bewijs en Maurits Os behield de status J.⁷⁷ De vele aanvragen om de status te veranderen van J in G1 op basis van een beweerde buitenechtelijke verwekking door een arische man begon de Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken te vervelen. Hij bepaalde dat een jood die een kind had erkend, zou blijven gelden als de vader, 'tenzij bewezen [wordt] of ten volle aannemelijk wordt gemaakt dat een andere man de werkelijke verwekker is'. Hiervoor was een plechtige verklaring van de moeder en de vader nodig en eventueel van getuigen. Op deze verklaring moest de burgemeester vervolgens een aantekening maken of naar zijn mening de verklaring geloofwaardig was. Bij twijfel moest hij zich mede laten leiden door het eventuele 'joodsche voorkomen' van het betreffende kind.⁷⁸

Engbert (Eddy) Harmsen uit Geleen had slechts twee joodse grootouders en was opgevoed in de joodse religie, waardoor hij gold als jood. Hij was in 1937 gehuwd met een joodse vrouw, maar in 1941 van haar gescheiden en toegetreden tot de Nederlands Hervormde Kerk, te laat om hierdoor zijn status als 'jood' te verliezen. Zijn advocaat diende een verzoek in bij de gemeente Geleen om

⁷³ Brief Hoofd der Inspectie Bevolkingsregisters, 19 september 1941, *ibidem*.

⁷⁴ Brief burgemeester 15 november 1941, RHCL, Archief Burgerlijke Stand en Bevolking Maastricht, inv. nr. 126a.

⁷⁵ Correspondentie Burgemeester Maastricht met Rijksinspectie Bevolkingsregister over Haguenaer, *ibidem*.

⁷⁶ Brief Burgemeester Maastricht, 26 november 1941, *ibidem*. De moeder, mevrouw Haguenaer-Karels behield haar J en overleed in Auschwitz.

⁷⁷ Brief Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, 9 juni 1941, *ibidem*. Maurits Os overleefde de oorlog dankzij zijn huwelijk met een katholieke vrouw.

⁷⁸ Brief. Secr.-Gen. 24 maart 1941 en brief Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters 12 augustus 1941, *ibidem*.

hem niet als voljood te registreren. De brief eindigt met de curieuze zin: 'Waar volgens Germaansche Rechtsopvatting de werkelijkheid beslissend is, en niet de uiterlijke vorm, mag worden vertrouwd dat de Heer Rijkscommissaris gunstig zal beslissen op het verzoekschrift van de Heer Harmsen.'⁷⁹ Engberts broer Max uit Obbicht was gehuwd met de joodse Elly Claessen en lid van de joodse gemeente. Ook hij werd als voljood beschouwd. Om deportatie te voorkomen dook het jonge echtpaar onder.⁸⁰

Lina Lydia Hijmans uit Hoensbroek deed zelf uitvoerig onderzoek naar haar grootouders. Een van haar grootvaders was Abraham Hijmans, geboren in 1818 te Klaaswaal. Hij was geboren als jood, maar werd in zijn Zeeuwse geboortedorp in 1848 gedoopt als lid van de Gereformeerde Kerken. Lina had ook het archief van de synagoge van Oud-Beijerland geraadpleegd, maar daar geen gegevens van haar grootvader gevonden, omdat het hele archief van vóór 1862 ontbrak. Zij verzocht vriendelijk aan de burgemeester van Hoensbroek om haar te adviseren of zij zich als jood moest melden. De burgemeester liet een onderzoek doen door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. Deze besliste dat Lina zich moest aanmelden als nakomeling van één joodse grootouder in de categorie G2.⁸¹

Mevrouw Hendrika de Weerd-van Geuns uit Heerlen had zich te goeder trouw aangemeld als kwartjood. Ook zij dook in de archieven. Haar grootvader zou Levie van Geuns zijn, een jood geboren in 1844. De drie andere grootouders waren ariërs. Echter intensief speurwerk bracht aan het licht, dat de vader van Hendrika was geboren 5 maanden nadat haar moeder met de jood Van Geuns was gehuwd en zij verwekt was buiten dit huwelijk. Haar moeder was daarvoor getrouwd geweest met een niet-jood en dus was het allerminst zeker dat Van Geuns de biologische vader was. Hendrika verzocht dus om intrekking van de registratie als 'G2'. Dat verzoek werd door de Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken ingewilligd.⁸²

De katholieke arts Richard Bromberg uit Roermond had opgegeven dat hijzelf vier, zijn vrouw twee en zijn kinderen dus drie joodse grootouders hadden. Hierdoor golden zij allen als voljood. Het criterium was immers drie of vier joodse grootouders of twee joodse grootouders èn een joodse huwelijkspartner. Alle gezinsleden werden dan ook geregistreerd onder de code 'J'. Bromberg kwam echter op zijn registratie terug. In een brief aan de burgemeester een jaar later schreef hij:

Onlangs is hem [Bromberg HvR] evenwel gebleken, dat voornoemde aantallen [joodse grootouders HvR] die hij als vermoedelijk juist had beschouwd, zeer wel op een vergissing zijnerzijds kunnen berusten, omdat na ingesteld onderzoek de juistheid daarvan niet is komen vast te staan, in dier voege dat hem slechts van twee grootouders zijnerzijds de joodse afkomst is gebleken, nl. van vaderszijde, terwijl van zijne echtgenote is komen vast te staan, dat zij twee van afkomst zuiver arische grootouders had, en van de beide anderen de afkomst onbekend is.

Hij verzocht verandering van de registratie voor alle gezinsleden.⁸³ Dat gebeurde uiteindelijk niet. Het gezin kwam in procedure bij de Duitse ambtenaar Hans-Georg Calmeyer, die in voorkomende gevallen moest beslissen en op wiens activiteiten ik hierna zal terugkomen. Het onderzoek was nog

⁷⁹ Brief advocaat Koolen 6 augustus 1942, in: Euregionaal Archief Born, Bestuursarchief Gemeente Geleen, inv. nr. 131. Dat laatste gebeurde niet: Harmsen werd toch gedeporteerd naar Auschwitz. Hij overleefde het kamp.

⁸⁰ Beiden werden in de zomer van 1944 gearresteerd en naar Auschwitz gedeporteerd. Elly overleefde het kamp. Max overleed in het concentratiekamp Mauthausen op 4 mei 1945, een dag waarop Obbicht al meer dan een half jaar was bevrijd en Nederland letterlijk aan de vooravond van zijn bevrijding stond.

⁸¹ Brief L. Hijmans 30 januari 1941, Rijckheydt, Archief 062, Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv. nr. 652.

⁸² Correspondentie over deze casus december 1941-januari 1942, Rijckheydt, Archief 016 DOS2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3516.

⁸³ Brief Bromberg 4 februari 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

niet afgerond tijdens de deportaties. Het gevolg was dat de vier leden van het gezin – na maar liefst drie keer eerder te zijn gearresteerd en weer vrijgelaten – uiteindelijk naar Theresiënstadt werden gedeporteerd. Zij overleefden dit kamp.

Het vaststellen van de status van iemand kon erg ingewikkeld zijn. Zo woonde in Maastricht Heinz Engers, die in 1938 uit Duitsland naar Nederland was verhuisd. De moeder van Heinz was een joodse vrouw, de vader, Freerk Engers, kende zijn ouders niet, maar liet zich bij zijn huwelijk inschrijven als lid van de joodse gemeente. Volgens een – ons onbekende – briefschrijver zou deze vader geboren zijn uit een gemengd huwelijk en zijn moeder zou een jodin zijn. De bewuste Heinz, waar het allemaal om draaide, was gehuwd met een katholieke arische vrouw. De Commissaris van Politie, aan wie de burgemeester om raad vroeg, stelde voor om hem te beschouwen als voljood, in weerwil van het feit dat bij de registratie van begin 1941 hem de status G1 was toegekend.⁸⁴

De geneesheer-directeur van het Maastrichtse ziekenhuis Calvariënberg, Charles Mendes de Leon, zette op papier dat de status van één van zijn grootouders onbekend was. Hij had zeker twee en mogelijk drie joodse grootouders, was Rooms-Katholiek en gehuwd met een katholieke arische vrouw. Met enige humor schreef hij over zijn ‘onduidelijke’ grootmoeder: ‘vast staat dat zij nimmer tot een Joodsche Kerkelijke Gemeente heeft behoord. [...] Of de hier bedoelde grootmoeder [...] voljoodsch is naar ras, moet beoordeeld worden naar de vier grootouders van haar.’ Dat zou niet meevallen, veronderstelde hij, daar ‘zij uit Schotland afkomstig was’. Maar Mendes kende de regels toch niet precies. Van een grootouder hoefde niet te worden nagegaan hoeveel joodse grootouders die had; hier was alleen de vraag van belang of hij of zij tot een joods kerkgenootschap had behoord. Dat was hier niet het geval, dus had Mendes slechts twee joodse grootouders en kreeg hij de status G1.⁸⁵ Hij kon in functie blijven als geneesheer-directeur van het ziekenhuis.⁸⁶

De Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters kon in augustus de resultaten bekend maken van de registratie van de joden. Naast de 140.522 ‘voljoden’, aangeduid met de letter J., woonden er in het hele land ook 14.549 halfjoden (G1) en 5719 kwartjoden (G2). In Limburg gaven 1455 personen aan voljood te zijn; 219 hadden de status G1 en 63 de status G2. Omdat ook de godsdienst moest worden vermeld, weten we dat er op dat moment in Nederland 700 katholieke en 1245 protestantse joden woonden.⁸⁷

Veel mensen probeerden later alsnog via een juridische procedure hun status te veranderen van ‘J’ in ‘G1’. Zij moesten daarvoor een beroep doen op Hans-Georg Calmeyer. Deze was als specialist inzake afstammingskwesies verbonden aan de *Hauptabteilung Inneres* van de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*. In twijfelgevallen of iemand als jood moest worden beschouwd in de zin van de Duitse bepalingen moest hij dat ‘wetenschappelijk’ onderzoeken. Calmeyer was een eigenzinnig en onberekenbaar man. Hij realiseerde zich dat hij beslissingen moest nemen over leven en dood van onschuldige mensen; hij voelde dat hij als ambtenaar faalde als hij handelde als mens en omgekeerd. Van hem is na de oorlog bekend geworden dat hij soms op grond van dubieuze of zelfs valse bewijzen, verklaringen wilde afgeven, waaruit moest blijken dat iemand volgens de geldende bepalingen niet als voljood kon worden beschouwd. Maar hij eiste ook dat hij ‘vakkundig bedrogen’ werd.⁸⁸ Op deze manier zou hij honderden ‘voljoden’ hebben gered door hen tot *Mischlinge* te

⁸⁴ Brief Commissaris van Politie 10 april 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738. Heinz overleefde de oorlog.

⁸⁵ Brief Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters 12 augustus 1941, RHCL, Archief Burgerlijke Stand en Bevolking Maastricht, inv. nr. 126a.

⁸⁶ Hij heeft deze functie gewetensvol vervuld. Diverse joodse Limburgers werden in zijn ziekenhuis opgenomen om op die manier aan deportatie te kunnen ontkomen.

⁸⁷ Overzicht Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters mei 1941, NIOD, Archief 020 Verwaltung und Justiz, inv. nr. 1498.

⁸⁸ Benno Stokvis, *Advocaat in bezettingstijd* (Amsterdam 1968) 34-36.

verklaren. Coen Stuldreher, die een grondig onderzoek deed naar de bewaard gebleven dossiers, zet overigens vraagtekens bij de rol van Calmeyer. Inderdaad had deze een aantal joden op genoemde manier geholpen, maar daar stond tegenover dat de meeste verzoeken om de status als jood te veranderen door hem werden afgewezen en dat in een aantal gevallen juist mensen met de status van halfjood tot jood werden verklaard. De auteur concludeerde dan ook dat Calmeyer gewoon heeft gehandeld zoals van een goede ambtenaar kon worden verwacht: precies volgens de bestaande wetgeving en jurisprudentie.⁸⁹ Niet alle vragen over de houding van Calmeyer zijn beantwoord en te beantwoorden. In de beginfase van de oorlog speelde hij een belangrijke rol bij de coördinatie van de jodenregistratie; uit niets blijkt dat hij daar morele bezwaren tegen had. In zijn beslissingen in 'afstammingszaken' wees hij honderden verzoeken om verandering van de status van joden af; honderden anderen accepteerde hij wel.⁹⁰ Meer dan 2400 mensen dienden bij Calmeyer een verzoek in om hun status te veranderen. Onder hen waren minstens 26 Limburgers. Soms hadden zij succes. Dat was het geval bij Carla en Günther Cohnen uit Venlo, Albert Giesen uit Heerlen en Rolf May en Helena Verheijden uit Maastricht. Vaak lukte het ook niet. Hedwig Cohn-Biesenthal bijvoorbeeld werd niet erkend als halfjood en dus gedeporteerd. Een groep anderen werd ook niet erkend, maar overleefde de oorlog dank zij het feit dat hun onderzoek nog niet was afgerond toen zij zouden moeten worden gedeporteerd. Op het einde van de oorlog werden zij alsnog gedeporteerd naar Theresiënstadt. Anderen, zoals Hermann Salmang uit Maastricht en zijn gezin, wachtten de uitslag niet af en doken onder. En weer anderen kregen een tijdelijke erkenning als *Mischling*, die later opnieuw werd omgezet in voljood. Dat lot trof de drie kinderen Wesselink in Sittard, maar zij wisten toen nog tijdig onder te duiken.⁹¹

Het echtpaar Erwin Strauss en Elisabeth Mayer uit Roermond deed ook een beroep op Calmeyer. Erwin had twee joodse grootouders, maar omdat hij met een voljoodse vrouw was gehuwd en lid was van de joodse kerkelijke gemeente, gold hij als voljood. Hij deed een beroep op Calmeyer. Diens curieuze beslissing luidde [in vertaling]:

De aanvrager onder 1 [Strauss] heeft zich gemeld met twee joodse grootouders, maar is gehuwd met de aanvrager onder 2 [Mayer], die onbetwist als vol-jood moet worden beschouwd. Tengevolge hiervan is ook 1 als voljood geregistreerd. Hij voert nu aan dat hij een buitenechtelijk kind is van zijn arische moeder, en later, na het huwelijk van zijn moeder met een jood, door deze jood gewettigd is. Ik steun zijn verzoek. De aanvrager 1 werd inderdaad op 12 januari 1897 buitenechtelijk in Berlijn geboren. [...] Zijn wettige vader huwde op 24 juni 1897 met zijn moeder [...] Ofschoon ik slechts beschik over een document dat hij vrijwilliger was in de Eerste Wereldoorlog, duidt dit feit in alle opzichten op de juistheid van de beweerde arische afstamming. [...] Niets verhindert hem te beschouwen als ariër. Dientengevolge geldt 2 als gemengd gehuwde.⁹²

Daardoor was Strauss een 'ariër' geworden en zijn vrouw een gemengd gehuwde jodin. Dit redde beider levens.

De 'ariër' J. Heuschen uit Maastricht was gehuwd met de joodse Rosetta Slap. Hun kinderen waren bij de Burgerlijke Stand opgegeven als 'Nederlandsch Israëlitisch'. Twee joodse grootouders en lid van een joods kerkgenootschap maakte iemand tot vol-jood. Heuschen schreef nu een brief dat hij zijn kinderen katholiek had laten dopen. Te laat, want de 'bekering' had pas plaats in 1942. Toch

⁸⁹ Coen Stuldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2007) 212-221.

⁹⁰ Geraldien von Freitag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam 2008) 267-272.

⁹¹ Lijst van Calmeyer-procedures, NIOD, Archief van de HSSPF, Archief 077, inv. nr. 1429.

⁹² Brief Calmeyer 11 augustus 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1259.

redde het 'arische' bloed van vader zijn beide kinderen en zijn vrouw het leven: een procedure bij Calmeyer was nog niet afgerond op het einde van de oorlog.

De correspondentie over de status van joden en halfjoden liep soms jaren. Albert Giesen, een jongeman die in Heerlen bij een hospita in pension was, deed moeite om zijn status te veranderen van 'J' in 'G1'. Dit werd in eerste instantie afgewezen. Albert werd dan ook opgeroepen om zich op 25 augustus 1942 te melden in Maastricht voor vertrek naar Westerbork. Hij dook echter onder. Zijn vader in Den Haag zette de juridische procedure namens zijn zoon voort en met succes. Hij stuurde naar het bureau van Calmeyer 'bewijsstukken' waaruit moest blijken dat hijzelf van '*rein arische afkomst*' was en zijn zoon dus halfjood. In oktober 1942 kreeg hij bericht dat de status van Albert was veranderd in G1. Albert bleef echter veiligheidshalve verborgen. Daarop informeerde de vader of hij de spullen terug kon krijgen die zijn zoon in zijn pension had achtergelaten. Dat bleek niet mogelijk: weliswaar waren deze zaken niet door de politie in beslag genomen, maar de hospita, bij wie Albert inmiddels een huurachterstand van fl.110 had opgebouwd, had ze verkocht om aan haar geld te komen.⁹³

In oktober 1940 werd het principebesluit genomen om alle Nederlanders te verplichten een persoonsbewijs bij zich te dragen, waarin het ras van de persoon was vermeld. De directeur van de Hoofdinspectie van de Bevolkingsregisters, Jacob Lentz, ontwierp in opdracht van de Duitsers het perfecte, vrijwel niet te vervalsen document. De Duitsers waren enthousiast over het resultaat, dat aanzienlijk beter was dan de Duitse *Kennkarte*. Op 3 juli kregen de gemeenten richtlijnen van het Departement van Binnenlandsche Zaken hoe joden herkenbaar moesten worden gemaakt. Er moest een grote letter 'J', gestempeld met zwarte inkt, worden aangebracht, zowel op bladzijde 1 rechts naast het Rijkswapen als op bladzijde 5 links naast de foto. In een brief enkele dagen later bekleemtoonde de Secretaris-Generaal dat de 'J' 'geheel dicht moest zijn. Binnen de omlijnningen van de letter J [...] moet dus een vulling van diepzwarte stempelinkt worden gedacht'.⁹⁴ In de loop van 1941 kon het persoonsbewijs aan alle volwassenen worden uitgereikt. Zeven miljoen Nederlanders moesten zich hiermee te allen tijde kunnen legitimeren. Uittreksels van de persoonskaarten van met een 'J' aangeduide personen moesten voor 1 januari 1942 worden opgestuurd aan de Inspectie van de Bevolkingsregisters.⁹⁵ Om nog minder onduidelijkheid te laten bestaan over wie jood was, stelde de Rijksinspectie bovendien een boekwerk samen, waarin alle joodse achternamen in Nederland waren opgenomen.⁹⁶ De joden waren bekend en ze waren herkenbaar. Nu konden ze worden beroofd en apart gezet.

Roof

Soms wordt de beroving beschouwd als een, van Duits standpunt uit gezien, gunstig neveneffect van de jodenvervolging. Maar er is ook een historicus die roof juist beschouwt als een drijfveer om joden te vervolgen. Hij stelt dat het primaire doel van Hitler en zijn nationaal-socialisten het behoud van de steun van het Duitse volk was. Deze politieke steun kon worden bereikt door het volk *Lebensraum* te bieden in het veroverde Oost-Europa en door in Duitsland de welvaartsstaat te handhaven. Omdat ook de oorlog duur was, kon dat alleen met geroofd geld. Het Duitse volk werd op deze manier omgekocht met geld dat was gestolen van de joden en van de bezette landen in het oosten.⁹⁷ Op deze opvatting valt veel af te dingen, maar zeker is dat beroving een zeer belangrijke plaats innam bij de jodenvervolging. Alle vormen van roof waren gedekt door wetgeving, waardoor de schijn van

⁹³ Correspondentie over Giesen, Rijckheyt, Archief 016 DOS2, Gemeente Heerlen, inv. nr. 3515Z.

⁹⁴ Brief Hoofd Inspectie Bevolkingsregisters 10 juli 1941, GA Valkenburg, Archief gemeente Valkenburg-Houthem, inv. nr. 3079.

⁹⁵ Brieven Secr.-Gen. van Binnenlandsche Zaken 3 juli 1942, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 25.

⁹⁶ Lijst van Geslachtsnamen van Personen van Joodschen Bloede juli 1942, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1404.

⁹⁷ Götz Aly, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus* (Hamburg 2005).

legaliteit kon worden opgehouden. Alle besluiten en verordeningen werden genomen door Seyss-Inquart en uitgevoerd door zijn *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* Hans Fischböck.⁹⁸ In totaal werd tijdens de Tweede Wereldoorlog voor een bedrag van tussen de 800 en 900 miljoen gulden van Nederlandse joden geroofd.⁹⁹ Men beroofde hen van hun bedrijven, hun geld en hun huizen en uiteindelijk zelfs van het edelmetaal in hun gebit.

Ter voorbereiding was in augustus 1941 een speciale roofofbank gevormd, Lippmann, Rosenthal en Co. Sarphatistraat (Liro): geen echte bank, maar een bewaardepot en verkoopkantoor van joods bezit. Ook werd de *Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA)* in het leven geroepen, bedoeld om geroofd vermogen te beheren. In 1943 werden alle tegoeden die joden hadden bij Liro gestort op een *Sammelkonto* onder beheer van de *VVRA*.¹⁰⁰ De rijkscommissaris kon hierover beschikken. Uit dit *Sammelkonto* kreeg de Joodsche Raad een bedrag voor de sociale voorzieningen voor de berooide joden en later werden hiervan ook de kosten van het kamp Westerbork en de deportaties betaald.¹⁰¹

Het eerst lieten de Duitsers hun oog vallen op joodse bedrijven. In oktober 1940 gaf de eerder vermelde Verordening 189/1940, waarin ook precies was vastgesteld wie jood was, opdracht alle joodse bedrijven te registreren. Eigenaren moesten hun onderneming via formulieren van de Kamer van Koophandel aanmelden bij de *Wirtschaftsprüfstelle (WPS)*.¹⁰² Die verplichting gold voor alle bedrijven, waarvan minstens één der firmanten of één der hoofdelijk aansprakelijke vennoten jood was, of wanneer één der commissarissen jood was of als minstens een kwart van het kapitaal in joodse handen was. In heel Nederland werden 22.000 bedrijven geregistreerd.¹⁰³ Dat was de aanloop naar Verordening 48/1941 van maart 1941, die bepaalde dat de bezetter de macht over een bedrijf kon overnemen en de eigenaar vervangen door een door de *Wirtschaftsprüfstelle* aangestelde *Treuhändler* of beheerder. Deze opende een bankrekening op naam van het bedrijf en kon een keuze maken of hij het bedrijf wilde handhaven (*überwachen*) of tot liquidatie wilde overgaan.

Bij kleine bedrijfjes werd doorgaans gekozen voor liquidatie. De *Wirtschaftsprüfstelle* gaf dan de zaak in handen van de speciaal daarvoor opgerichte *Omnia Treuhand Gesellschaft m.b.H.*, aanvankelijk gevestigd in Den Haag, later in Arnhem. Via *Omnia* kreeg een onderneming dan een liquidatie-*Treuhändler*. Deze zorgde voor de verkoop van de bedrijfsgoederen. Bij de registratie van de in beslag genomen bedrijfsgoederen en -voorraden werd de lokale politie ingeschakeld. De opbrengsten van de verkoop van inventaris en voorraden werden gestort op de eerder geopende bankrekening en later overgeboekt op het bovengenoemde *Sammelkonto* bij Liro. De voormalige eigenaren werden 'schadeloos' gesteld in 100 kwartaaltermijnen, dat wil zeggen in 25 jaar!¹⁰⁴ Veel joodse bedrijfseigenaren wachtten de gedwongen liquidatie van hun bedrijf niet af en gingen eind 1941 zelf 'vrijwillig' tot verkoop over, om althans nog een deel van de waarde van het bedrijf in handen te kunnen houden.¹⁰⁵

Als werd gekozen voor *Überwachung* moest een *Verwaltungs-Treuhändler* (bewindvoerder) – meestal een lid van de NSB of een Duitser – de lopende zaken voortzetten en uiteindelijk overgaan tot verkoop aan een arische eigenaar. Vaak kocht de *Verwalter* zelf het bedrijf en bleek hij vervolgens ongeschikt het op een economisch renderende manier voort te zetten. De verkoopsom, die doorgaans te laag was, werd op de bankrekening bij Liro bijgeschreven. Uiteindelijk werden de saldi

⁹⁸ Aalders, *Roof*, 120 en 126.

⁹⁹ Ibidem, 251.

¹⁰⁰ Ibidem, 130.

¹⁰¹ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 5 eerste helft*, 554-571.

¹⁰² Aalders, *Roof*, 135.

¹⁰³ Michman, Beem en Michman, *Pinkas. Geschiedenis*, 173.

¹⁰⁴ Aalders, *Roof*, 138.

¹⁰⁵ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 5 eerste helft*, 554-571.

van al die bedrijfsrekeningen overgeboekt naar het *Sammelkonto*. Ook nu kregen de voormalige joodse eigenaren een 'schadeloosstelling' in honderd kwartaaltermijnen.

Alex Goedhart Dassenfabriek in Roermond kreeg op 19 juni 1942 de Duitser Hans Wüster toegewezen als *Verwaltungs-Treuhändler*.¹⁰⁶ Het bedrijf was gezond en beschikte over een goede orderportefeuille. Omdat Wüster werd opgeroepen voor dienst in de *Wehrmacht*, werd het bedrijf feitelijk geleid door zijn vrouw. Wüster werd in staat gesteld het bedrijf te kopen op basis van de balanswaarde. De voorraden werden nauwkeurig getaxeerd, waarbij 10 % werd afgetrokken voor 'mode-risico'.¹⁰⁷ Het kledingbedrijf van Alex Sternfeld, Egger en Co., in Roermond, kwam op deze manier in handen van de Duitse kleermaker Josef Weber, die in Sittard woonde en het bedrijf door slecht beheer grote schade liet oplopen.¹⁰⁸ De wasserij van de firma Winter en Freimark in Geleen kwam in handen van een plaatsgenoot, ene Bindels, lid van de NSB.¹⁰⁹

Op deze manier werden 21.000 joodse bedrijven en bedrijfjes onteigend: 2000 werden geariseerd, en 19.000 geliquideerd. Toen de oorlog was afgelopen waren nog meer dan duizend gevallen niet afgehandeld.¹¹⁰

Treuhändler Kalf maakte er zich zorgen over, dat bij deportatie van de joden bedrijfsgoederen van joden via de *Hausraterfassung* van de *Zentralstelle* in handen konden vallen van de *Einsatzstab* Rosenberg, de instantie die slechts 'recht' had op de huisraad van de gezinnen, maar niet op bedrijfsgoederen. Hij deed enkele dagen na de wegvoering van een grote groep Limburgse joden een klemmend beroep op de burgemeesters om ervoor te zorgen dat bedrijfsgoederen apart werden opgeslagen, opdat ze niet '*mit dem Hausrat erfasst werden*' (niet met de huisraad worden geregistreerd).¹¹¹

Op 31 augustus 1941 liet Kalf aan de burgemeester van Kerkrade weten dat door hem de liquidatie van de winkel van David de Haas was uitgevoerd. In de brief vermeldde hij verder dat alle zaken die behoorden tot de bedrijfsinventaris niet mochten worden geregistreerd samen met de huisraad van de jood, maar dat ze apart moesten worden opgeslagen zodat hij (Kalf) ze op een later tijdstip zou kunnen registreren.¹¹² Kalf was ervan op de hoogte dat de jood Siegfried Winter in Roermond een was-strijkerij had gehad in de H. Geeststraat. Hij miste echter op de inventarislijst de strijkmachine en hij verzocht de politie van Roermond om onverwijld een onderzoek in te stellen of het apparaat nog in de woning aanwezig zou kunnen zijn.¹¹³ De Roermondse politiecommissaris liet bij die gelegenheid ook weten, dat in de winkel van Bernard Wolf aan de Zwartbroekstraat nog aanwezig waren: '42 pakjes koffiesurrogaat, een weegschaal, een toonbank, een etalagestel, een vleeschsnijmachine, een vleeschmachine en een ijskast'.¹¹⁴ De weduwe Blandina Kosten-Cahn had een kleine melkhandel gedreven in Heerlen. Zij verdiende daarmee het zeer bescheiden jaarinkomen van 800 gulden. Toch werd ook haar bedrijfje niet vergeten. Helaas voor Kalf viel hier niets te halen. Op 13 december 1943 liet de Commissaris van Politie weten, dat Blandina op 11 november 1942 naar Westerbork was gebracht. Zij had haar woning een paar weken eerder 'op hooger bevel' moeten ontruimen. Zij was ingetrokken bij een joodse vriend, Marton Herstein. Haar schamele bezittingen waren na haar deportatie daar achtergebleven. Enkele meubels waren in januari 1943 opgehaald door personeel van de Duitse Spoorwegen en naar Duitsland verzonden. Inventaris van haar

¹⁰⁶ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 594.

¹⁰⁷ Brief Wüster 10 okt. 1942, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 14.

¹⁰⁸ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 599.

¹⁰⁹ Getuigenverhoor Nitsch 15 maart 1947, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 104.

¹¹⁰ Aalders, *Roof*, 139.

¹¹¹ Brief Kalf 31 augustus 1942, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1721.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Brief Kalf 21 augustus 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

¹¹⁴ Rapport Commissaris van Politie 27 januari 1942, ibidem.

melkzaakje was niet aangetroffen, hetgeen geen verbazing hoefde te wekken, want mevrouw Kosten leefde al maanden van de steun door het Burgerlijk Armbestuur en de Joodsche Raad.¹¹⁵ Op 16 augustus 1943 vroeg Kalf aan de Commissaris van Heerlen om hem, in het kader van de lopende liquidatie, mede te delen of er nog goederen aanwezig waren in het bedrijf van S. Schönthal in Heerlen. In geval dat zo mocht zijn, deed hij het vriendelijke verzoek deze veilig op te bergen. ‘*Wir danken Ihnen in Voraus*’, sloot de brief af, ‘*Heil Hitler! Der Treuhändler OMNIA.*’ Het antwoord kwam per ommekeer. Sigmund Schönthal had reeds geruime tijd zijn bedrijf, een sigarenwinkeltje, beëindigd. Hij verdiende de laatste tijd de kost uitsluitend nog als etaleur. Sedert 12 september 1942 was hij spoorloos verdwenen uit Heerlen.¹¹⁶

Mevrouw G. Wolff-Wien uit Geleen was zelf ‘arisch’, maar gehuwd met een jood. Onder de naam van haar man had zij in Geleen een damesconfectiewinkel, ‘Het Modehuis’. Als joodse onderneming was haar bedrijf onder een *Verwalter geplaatst*. Liquidatie dreigde daar de totale jaaromzet kleiner was dan 50.000 gulden. Zij schreef op 22 april 1942 een brief aan de Commissaris van de Provincie met het verzoek om te bemiddelen, opdat zijzelf het bedrijf zou terugkrijgen en onder eigen naam zou kunnen voortzetten. De *Verwalter* had er in economische zin een potje van gemaakt, schreef zij, en de winkel was in Geleen de enige in zijn soort.¹¹⁷

De inbeslagname van bedrijfsgoederen kon worden bemoeilijkt doordat de betreffende joodse eigenaar vóór zijn onderduik of zijn deportatie bedrijfsgoederen ‘illegaal’ in bewaring had gegeven aan derden. De vertegenwoordiger van *Omnia* constateerde dat uit het bedrijfspand van de firma S. Bonem in Heerlen veel zaken, waaronder de boekhoudbescheiden, verdwenen waren. De familie Bonem was ‘verdwenen’. Bonem had bovendien nog een belastingschuld. De Heerlense politieambtenaar M. schreef een malicieuze brief, dat hij wel begreep dat Bonem zijn boekhouding had laten verdwijnen, want ‘*Bonem beschäftigte sich vermutlich mit Schwartzhandel*’. Gelukkig kon hij de *Treuhändler* melden dat Bonem inmiddels was opgepakt en dus in Westerbork kon worden ondervraagd.¹¹⁸ Silvin Bonem kon echter niet meer worden ondervraagd. Hij was inderdaad in Drenthe op zijn onderduikadres gearresteerd en op het moment dat de correspondentie werd gevoerd al overleden in Auschwitz.

In april 1941 moesten joden hun radio inleveren. De maatregel werd gerechtvaardigd als een ‘bijzondere veiligheidsmaatregel’ in opdracht van Rauter. De regels waren heel nauwkeurig geformuleerd: als een ‘jodin’ was gehuwd met een arische man hoefde de radio niet te worden ingeleverd, in het omgekeerde geval wel.¹¹⁹ In Echt moest de inlevering van radiotoestellen plaatshebben tussen 9 en 12 uur in het gemeentehuis en wel vóór 29 april. In de bekendmaking waarschuwde de burgemeester: ‘dat een groot gedeelte der joodsche bevolking [...] probeert de radiotoestellen te vervreemden. Daarbij worden dan slechtere toestellen in betaling genomen en worden deze aan de autoriteiten ingeleverd.’ Daarom moest iedere jood die een radio inleverde een verklaring tekenen dat een ruiling niet was uitgevoerd. In mei stuurden de burgemeesters totaaloverzichten van de ingenomen joodse radio’s aan Rauter.¹²⁰ In Echt werd slechts één radio ingeleverd, een onbeschadigd toestel merk ‘Nora’ no. A 857619, eigendom van koopman Ernst Marx.¹²¹

¹¹⁵ Brief Commandant van Politie 13 december 1943, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 228.

¹¹⁶ Correspondentie over Schönthal augustus 1943, ibidem. Schönthal was ondergedoken, maar werd in 1944 gearresteerd en vermoord.

¹¹⁷ Brief mevr. Wolff 22 april 1942, Euregionaal Archief, Bestuursarchief Gemeente Geleen, inv. nr. 131.

¹¹⁸ Correspondentie november-december 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222. Schönthal werd later dat jaar op zijn onderduikadres gearresteerd en overleed in Auschwitz.

¹¹⁹ Circulaire Dep. van Justitie 22 april 1941, Rijckheydt, Archief T402, Gemeente Gulpen, inv. nr. 664.

¹²⁰ Zie onder meer: brief Burgemeester Heer 15 mei 1941, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 17.

¹²¹ Alle documenten in: GA Echt-Susteren, Archief Gemeente Echt 1938-1989, inv. nr. 783.

Op 8 augustus 1941 verscheen Verordening 148/1941, die later bekend werd onder de naam 'Eerste Liro-verordening'. Joden waren verplicht hun contante gelden, spaartegoeden, aandelen en effecten in bewaring te geven of te storten op een eigen rekening bij Lippmann en Rosenthal (Liro). Toen was nog een totaal vermogen van fl.10.000 vrijgesteld. Slechts 4000 vermogende joden vielen in Nederland onder die regeling. Dat betekende in de praktijk dat de meeste joden van deze verordening nog weinig last ondervonden.¹²²

Louis Tas, in Maastricht als leraar aangesteld aan een schooltje voor joodse leerlingen van het middelbaar onderwijs, verloor op die manier fl.3000. De polis van zijn studieverzekering, waarvan hij een uitkering genoot van fl.124 per maand, moest worden verzilverd en het geld moest eveneens bij de bank worden ingeleverd.¹²³

Joodsche Raad

Veel Nederlandse joden waren er zich al in 1940 goed van bewust hoe kwetsbaar hun positie binnen de Nederlandse samenleving was geworden. Om hun belangen zo goed mogelijk te behartigen en de Nederlandse autoriteiten aan te sporen de joden zoveel mogelijk te beschermen, richtten de joodse kerkgenootschappen en de Nederlandse Zionistenbond in december 1940 de Joodse Coördinatie Commissie (JCC) op onder leiding van de afgezette voorzitter van de Hoge Raad, mr. dr. L.E. Visser. Dit orgaan moest zich buigen over de 'bijzondere tijdsomstandigheden'.¹²⁴ Isidore de Vries vertegenwoordigde de Maastrichtse Hoofdsynagoge bij de Coördinatie Commissie. Hij werd na enige tijd opgevolgd door Philip Cohen uit Venlo, bijgestaan door drie vertrouwenslieden: de genoemde Isidore de Vries uit Maastricht, Oscar Goudsmit uit Roermond en Eduard Horn uit Sittard.¹²⁵

De Duitsers hadden echter andere ideeën over joodse vertegenwoordigende organen: zij gaven opdracht tot oprichting van een Joodsche Raad voor Amsterdam. Dat was een direct antwoord op de vermelde rellen in Amsterdam, waarbij de NSB-er Hendrik Koot – naar later bleek – het leven verloor. Op 13 februari 1941 kwam de uit twintig leden bestaande Raad voor het eerst bijeen onder voorzitterschap van de diamantair Abraham Asscher en de hoogleraar klassieke talen David Cohen. In oktober 1941 kreeg de Coördinatie Commissie via de voorzitters van de Joodsche Raad te horen dat zij was opgehouden te bestaan.

Joodse Raden werden door de nazi's overal in Oost-Europa in het leven geroepen: in het westen gebeurde dat alleen in Nederland. Zij stonden in de traditie van een bepaalde mate van joods zelfbestuur, zoals dat in Polen had gefunctioneerd vóór de bezetting. Maar door de Duitsers waren ze bedoeld als instrument om de joden zelf te laten meewerken aan hun eigen isolatie en vernietiging. De administratie van de Joodsche Raad bespaarde de bezetter werk en kosten. Kritiek die joden hadden op het beleid werd voor een deel afgewenteld op de Joodsche Raad. Daarnaast hadden de medewerkers van de Raad een gijzelaarsfunctie: in ruil voor hun eigen privileges en (tijdelijke) vrijstelling waren sommigen bereid erg ver te gaan in hun medewerking aan de vervolging. Er is en wordt een heftige discussie gevoerd over de rol die de Joodse Raden in het algemeen en de Nederlandse in het bijzonder, hebben gespeeld. Veel auteurs hebben gewezen op het feit dat de Raden geen enkele invloed hadden op het uiteindelijk resultaat van de Holocaust; het waren de Duitsers, alleen de Duitsers, die het beleid bepaalden. Tussen Duitsers en joden bestond een absoluut en onoverbrugbaar machtsverschil. Bovendien begonnen de meeste vertegenwoordigers aan hun arbeid in de oprechte overtuiging dat zij wel gunstige zaken voor hun mensen zouden

¹²² Milja van Tielhof, *Banken in bezettingstijd. De voorgangers van ABN-AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog en de periode van rechtsherstel* (Amsterdam/Antwerpen 2003) 79-83.

¹²³ Dagboek L.M.Tas 2 maart 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 468.

¹²⁴ Brief Permanente Commissie 5 december 1940, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 161.

¹²⁵ Organisatieschema Coördinatie Commissie, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 162.

kunnen bereiken. Traineren, onderhandelen, vragen om uitzonderingen, het zou allemaal kunnen passen in de bedoeling van de Raad zoveel mogelijk te bereiken voor de joden, in de hoop dat de krijgskansen zouden keren.¹²⁶ Eenmaal in de fuik was er geen weg terug meer. Voor individuele joden kon de Raad soms uitstel van deportatie bewerkstelligen. Sommige lokale vertegenwoordigers wisten hun invloed in de gemeenschap aan te wenden om joden te motiveren om onder te duiken. Er zijn sterke aanwijzingen dat Philip Cohen in Venlo dit deed, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien. Dat neemt niet weg dat de Raad als zodanig alle eisen van de bezetter heeft ingewilligd. De leiders kan met name worden verweten dat zij het joodse proletariaat hebben opgeofferd om (een deel van) de joodse elite (en zichzelf) te redden. Net als de Nederlandse ambtenaren liet de Joodsche Raad zich misbruiken in het kat-en-muis-spel van de bezetter: door op detailpunten concessies te doen gaven de Duitsers de Raad de indruk dat er met hen echt kon worden onderhandeld.¹²⁷

De Joodsche Raad voor Amsterdam was de koepel, die alle joden vertegenwoordigde, onafhankelijk van hun geloofsovertuiging: aanvankelijk de Amsterdamse joden en vanaf oktober 1941 de joden uit heel Nederland. De kosten van het ambtelijk apparaat moesten worden gedekt met joodse bijdragen en door de opbrengst van gevorderd joods vermogen. De Raad was een instrument om de joden volstrekt te isoleren van de rest van de bevolking. Zij fungeerde soms als het doorgeefluik van Duitse bevelen, zowel van de kant van de *Sicherheitspolizei*, als van de *Beauftragte*.¹²⁸ Door de Raad werd een weekblad in het leven geroepen, *Het Joodsch Weekblad*, dat voor het eerst verscheen op 11 april 1941. Toen de joden in de zorg en het onderwijs werden gescheiden van andere Nederlanders, organiseerde de Raad het joodse onderwijs en een joodse welzijnssector. De zorg voor joodse armen werd uit handen genomen van de gemeentelijke diensten en overgedragen aan de Joodsche Raad. De ondersteuning werd betaald uit het *Sammelkonto*, de bankrekening die was opgebouwd met van joden geroofd vermogen.¹²⁹ Voor het toenemend aantal joodse werklozen zouden gesloten werkkampen worden ingericht.¹³⁰ Uiteindelijk werd de Raad ingeschakeld bij administratieve taken in verband met het deportatieproces.

Voorzitter van de Limburgse onderafdeling van de Raad was Isidore de Vries uit Maastricht. Vice-voorzitter was Philip Cohen uit Venlo. Leden waren verder Abraham Wolff uit Sittard, Mr. Ernst Bock uit Heerlen en drie personen uit Roermond: Oscar en Sally Goudsmit en Dr. Ernst Marx. Later kregen ook kleinere gemeenschappen hun eigen vertegenwoordigers: Gustaaf Hertogs in Valkenburg, Arthur van Leeuwen in Gennep, Jonas Adam Drielsma en Carl Baer in Vaals, Sigmund Wolff in Sittard, Max Levy in Kerkrade, Georg Wijnhausen in Gulpen.¹³¹ Mr. Eduard von Geldern beheerde de kas van de afdeling Limburg. In de vijf grootste gemeenschappen werden personen aangewezen die verantwoordelijk waren voor de ondersteuning van armlastige vreemdelingen: mevrouw Mietje de Vries-Fortuin, de echtgenote van de voorzitter in Maastricht, Silvain Hertzdahl in Heerlen, Zipora Schönbach in Venlo, Sally Goudsmit in Roermond en Rudolf Horn in Sittard. Al deze personen hadden in de vooroorlogse periode een rol gespeeld bij de opvang van joodse vluchtelingen. De meeste vertegenwoordigers van de Raad waren lid van het kerkbestuur of hadden de Coördinatie Commissie vertegenwoordigd: Horn, Cohen, Oscar Goudsmit en De Vries waren eerder de Limburgse afgevaardigden geweest bij de Joodsche Coördinatie Commissie; Sigmund Wolff, Bock, Hertogs, Van Leeuwen en Drielsma waren voorzitter of secretaris van het bestuur van hun lokale joodse

¹²⁶ K.P.L. Berkley, *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheden en het streven van den Joodschen Raad voor Amsterdam* (Amsterdam 1945) 195.

¹²⁷ Zie onder meer: Raul Hilberg, 'The Judenrat; conscious or unconscious tool', in: Israel Gutman en Cynthia J. Haft, *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933-1945* (Jerusalem 1979) 31-44; en Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 131-141; en De Jong, *Het Koninkrijk deel 5 eerste helft*, 482-503.

¹²⁸ Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 98.

¹²⁹ Ibidem, 448.

¹³⁰ Brief Seyss-Inquart 25 november 1941, NIOD, Archief van de HSSPF, Archief 077, inv. nr. 1312.

¹³¹ Brieven over vertegenwoordigers Joodsche Raad, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 162.

gemeente. Hieruit blijkt dat in de kleine Limburgse gemeenschappen een persoonlijke continuïteit bestond: de leidende personen vertegenwoordigden hun gemeenschappen in *alle* joodse organen. De rivaliteit tussen de JCC en de Joodsche Raad werd hier dan ook niet zo gevoeld als in Amsterdam. Veel ruimte kregen de lokale vertegenwoordigers van de Raad niet. In een circulaire van het Centraal Bureau werd hen op het hart gedrukt zich vooral stipt te houden aan de richtlijnen van 'Amsterdam' en dat zij de naleving hiervan nauwkeurig moesten controleren.¹³² De vertegenwoordigers en hun gezinsleden kregen enige tijd uitstel van deportatie.

In Maastricht ontstond een vertrouwensbreuk tussen De Vries en het Kerkbestuur van de joodse hoofdsynagoge.¹³³ Wat precies de aard van het conflict was, is niet geheel duidelijk. In elk geval verweet het Kerkbestuur De Vries, dat hij stappen had ondernomen die de belangen van de hoofdsynagoge raakten zonder eerst met het Kerkbestuur te overleggen. Daarnaast was er ook onvrede over financiële zaken, want het Kerkbestuur wilde met name ook een onderhoud met de thesauriër (penningmeester) van de Joodsche Raad in Amsterdam om de gerezen meningsverschillen met de Maastrichtse vertegenwoordiger te bespreken.¹³⁴

Het archief van de Joodsche Raad voor Amsterdam, plaatselijke afdeling Vaals, is volledig bewaard. Hieruit krijgen we een goede inkijk in de activiteiten die door plaatselijke vertegenwoordigers werden ontplooid. Zo droeg de vertegenwoordiger in Vaals er zorg voor dat armlastige joden een kleine maandelijkse uitkering ontvingen. De dames Hildegard en Regina Seelmann ontvingen een maandelijkse uitkering van fl.20 van de Afdeling Ondersteuning en Maatschappelijk Werk van de Raad.¹³⁵ Het gelukte, via bemiddeling van de Joodsche Raad, de oude mevrouw Mala Sisskind-Kanel in februari 1942 te plaatsen in Rusthuis Blog in Amsterdam.¹³⁶ Vooral werd de plaatselijke vertegenwoordiger in Vaals telkens ingeschakeld bij alle mogelijke registraties, die door de Duitse overheden werden verlangd. Talloze lijsten gingen van Vaals (en ook van andere plaatsen) de deur uit: joden in pensions, joden in ouderenoorden, joden van niet-Nederlandse nationaliteit, joodse schoolkinderen, woningen van joden, leden van de joodse kerkgenootschappen. Bijna alle correspondentie werd gevoerd tussen 'Vaals' en het hoofdbureau van de Raad in Amsterdam. Op 14 juli 1942 vroeg de Joodsche Raad van Amsterdam om een lijst van 'moeilijke kinderen' in Vaals en Gulpen, waarmee bedoeld waren personen jonger dan 21 jaar, 'welke geestelijke afwijkingen vertoonen of een zeer moeilijk karakter hebben'. Gelukkig waren die er niet in de kleine joodse gemeente Vaals-Gulpen.¹³⁷ Na de arrestatie van de Limburgse joden op 25 augustus bleef in Vaals de hoop bestaan dat door de Raad iets zou kunnen worden gedaan om het lot van gedeporteerde plaatsgenoten te verbeteren. Enkele personen, afkomstig uit Vaals, waren ziek. Alfred Kaufmann leed aan een zware zenuwziekte die het gevolg was van zijn verwondingen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Rosi Wijnhuizen was arbeidsongeschikt wegens een 'bijzondere ziekte aan haar handen'. De vertegenwoordiger van de Raad in Vaals verzocht zijn collega binnen het kamp Westerbork te bewerkstelligen dat zij naar huis konden terugkeren.¹³⁸ Zij keerden natuurlijk niet terug.

Bij de meeste joden had de Joodsche Raad en ook haar plaatselijke vertegenwoordigers, geen goede naam. Louis Tas, studie leider en leraar aan de provisorische middelbare school voor joodse kinderen in Maastricht, gaf een vernietigend oordeel over de Joodsche Raad in Maastricht:

¹³² Circulaire Centraal Bureau 6 juni 1941, RHCL, Archief 21.284A, N.I.Hoofdsynagoge, inv. nr. 326.

¹³³ Brief Kerkbestuur N.I.H.S. 7 september 1941, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 162.

¹³⁴ Brief Kerkbestuur 16 november 1941, ibidem.

¹³⁵ Brief Joodsche Raad 24 september 1941, RHCL, Archief 21.284A, N.I.Hoofdsynagoge, inv. nr. 326.

¹³⁶ Dat was overigens het voorland van haar deportatie naar Auschwitz in februari 1943. Zie: correspondentie J.R. Vaals, RHCL, Archief 21.284A, N.I.Hoofdsynagoge, inv. nr. 326.

¹³⁷ Correspondentie over alle genoemde onderwerpen, ibidem.

¹³⁸ Brief J.R. Vaals, 24 september 1942, ibidem.

Daarentegen bestaat de Joodsche Raad hier uit mijnheer en mevrouw Potifar¹³⁹, onverlichte despoten. Zij (vr. enkelvoud) opende gisteren, daar zij godlof niets anders aan hun hoofd hebben, het offensief tegen mijn baard. Zij dreigde zelfs mijn ontslag te zullen aanvragen (wat bij de NSB-burgemeester zou moeten gebeuren). [...] Een baard is bezit. Wij moeten leren ons huis als een hotel, onze kleren als gehuurd, en ons geld als fiches ener speelbank te beschouwen. Maar een baard is echt bezit.. [...] Dus nu wordt [...] duidelijk wanneer iemand dit limiet-bezit, dat zelfs door Hitler niet bedreigd was, wil aantasten.¹⁴⁰

Joods onderwijs

In augustus 1941 viel het besluit dat joden in principe na de zomervakantie niet langer de openbare of christelijke scholen mochten bezoeken. Deze maatregel bereikte de Nederlandse gemeenten via twee brieven van de Secretaris-Generaal van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, J. van Dam, gedateerd op 15 en 16 augustus. Het was de bedoeling, zo schreef Van Dam, dat joodse kinderen ook na 1 september hetzelfde onderwijs zouden blijven volgen, maar dan in afzonderlijke joodse scholen. Daartoe verzocht hij de burgemeesters hem zo spoedig mogelijk een opgave te doen toekomen van het aantal joodse leerlingen in hun gemeente.¹⁴¹ Er moest op zeer korte termijn joods onderwijs worden georganiseerd door een nieuw te vormen afdeling van de Joodsche Raad, de Centrale Commissie voor het Joodsche Onderwijs. Er moesten joodse lagere scholen worden gesticht als een gemeente of een centrumgemeente samen met de randgemeenten, minimaal 50 joodse leerlingen had. Voor het algemeen vormend voortgezet onderwijs (ULO, middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs) moesten de gemeenten zorg dragen voor afzonderlijke onderwijsinstellingen. In de beginfase zou noodgedwongen moeten worden geïmproviseerd door verschillende vormen van onderwijs samen te voegen. Er bestond geen bezwaar tegen voorzieningen van tijdelijke aard, die tot doel hadden de kinderen alleen maar van de straat te houden, zolang er geen definitieve regelingen tot stand waren gekomen. Kleine joodse gemeenschappen vormden een probleem: er zou ook moeten worden gezorgd voor onderwijs aan joodse kinderen op plaatsen waar met geen mogelijkheid 50 leerlingen bij elkaar gebracht konden worden. Dat was in feite het geval in heel Limburg, want zelfs de grootste joodse gemeenschap in Maastricht telde niet meer dan 24 leerlingen in het lager onderwijs.¹⁴²

Deze maatregel ontmoette verzet bij de christelijke kerken. Bisschop Gulielmus Lemmens van Roermond verbood katholieke scholen om katholiek-gedoopte joodse kinderen te weigeren: 'Onze Moeder de H. Kerk kent op godsdienstig terrein geen onderscheid van ras of bloed, volgens het Woord van den Apostel: 'Thans is er geen jood meer of heiden, geen slaaf en geen vrije, geen man en geen vrouw (Gal III;28)'. De bisschop beperkte zich tot zijn kerkelijke taak: zijn verantwoordelijkheid voor katholiek-gedoopte kinderen. Hij zweeg over joodse kinderen die niet waren gedoopt.¹⁴³ De burgemeester van Heerlen kreeg een principiële reactie van het bestuur van de 'Vereeniging tot Stichting en Instandhouding van Scholen met den Bijbel in het Mijng gebied van Zuid-Limburg', in een brief geschreven door de gereformeerde dominee Gerard J. Pontier. De inhoud van zijn brief verdient het hier integraal te worden opgenomen:

In beleefd antwoord op Uw schrijven van 9 September j.l., hierboven vermeld, zij het ons vergund te antwoorden dat wij om des gewetens wil moeten weigeren te voldoen aan datgene wat U van ons vraagt, m.n. U een nominatieve of negatieve opgave in te zenden van

¹³⁹ Potifar was de bijbelse figuur en rijke Egyptenaar die Josef, de zoon van Jacob, als slaaf bezat en op valse beschuldigingen in de gevangenis liet opsluiten (Genesis 39; 1-19).

¹⁴⁰ Dagboek L.M. Tas, 3 juni 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 468.

¹⁴¹ Brieven Secr.-Gen. van Opvoeding 16 en 25 aug. 1941, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Limbricht, inv. nr. 145.

¹⁴² Circulaire JCC 17 september 1941, RHCL, Archief 21.284A, N.I.Hoofdsynagoge, inv. nr. 326.

¹⁴³ Brief Mgr. Lemmens 13 sept. 1941, Archief Sint-Martinusparochie Beek.

leerlingen van Joodschen bloede, welke onze school bezoeken. Afgedacht van de vraag of zulke leerlingen metterdaad onze school bezoeken, moeten wij U erop wijzen dat wij, door ook maar in eenig opzicht met U mede te werken, tegen Christus, den Zoon van God, onze Heere en Heiland, zouden zondigen! De taak van onze Christelijke scholen is immers, bij het onderwijs aan de jeugd het Evangelie te brengen naar Christus' bevel. Daarvan mogen wij geen schoolkind, waarvan de toelating tot onze scholen wordt gevraagd, uitsluiten. Het staat ons niet vrij, bij de vervulling van onze roeping te onderscheiden tusschen ras of geboorte. In het geloof aan den Heere Jezus Christus is geen onderscheid tusschen Jood en Griek, dienstknecht en vrije, man en vrouw, zooals de H. Apostel Paulus dat duidelijk namens den Heere ons heeft geleerd (Gal. 3: 28). Dit geldt temeer, nu het niet alleen gaat om uitsluiting van het Christelijk onderwijs van de Joodsche leerlingen in het algemeen, maar ook van de gedoopte leerlingen van Joodsche afstamming. Onze scholen zouden in haar roeping ernstig tekortschieten, wanneer zij, zij het tegen wil en overtuiging, overgingen tot een discriminatie naar bloed of ras onder de leerlingen waarvoor Christelijk onderwijs wordt begeerd. Dat de vrijheid van het Bijzonder Onderwijs, door onze Grondwet gewaarborgd, ook in tijden van bezetting behoort te worden geëerbiedigd, volgens het verdrag van 18 October 1907, behoeft u zeker wel niet in herinnering te worden gebracht.¹⁴⁴

De kerkelijke bezwaren sorteerden geen effect, evenmin als pleidooien om joodse kinderen uit kleine gemeenschappen toch op hun oude school te mogen laten blijven. Het bezettingsbestuur deed geen concessies. Julius Wolff uit Amstenrade vroeg vergeefs toestemming om zijn beide inwonende nichtjes, de enige joodse kinderen van het dorp, op de lagere school van Amstenrade te mogen laten.¹⁴⁵ Het bestuur van de Hoofdsynagoge deed een dringend beroep op afgevaardigde Isidore de Vries om te proberen in Amsterdam te bereiken dat de kinderen, die immers klein in aantal waren, weer zouden mogen terugkeren naar hun oude scholen, 'zij het ook zoonoodig met aanwijzing van aparte banken voor de joodsche kinderen'. Een extra argument voor dit verzoek was dat Maastricht niet beschikte over joodse leerkrachten. Het Kerkbestuur zelf schreef hierover ook een brief naar de Centrale Commissie, met dezelfde argumentatie.

Overall werd in ijlt tempo geïnventariseerd hoeveel joodse kinderen er onderwijs volgden. In een keurig handschrift liet Zuster Gaudetia, hoofd van de kleuterschool Sint Elisabeth te Kerkrade, aan de burgemeester weten, dat haar school werd bezocht door twee joodse kinderen, de driejarige Michel en de vijfjarige Mario Baltissen.¹⁴⁶ Het was niet eens waar, want beide peuters hadden een 'arische' vader. In Venlo bezochten twee joodse jongens de Ambachtschool, negen kinderen zaten op een Lagere School.¹⁴⁷ In Heerlen werd een lijst opgestuurd van joodse kinderen die enige vorm van onderwijs genoten. Het waren er 31, waarvan 17 lager onderwijs, 3 middelbaar onderwijs en 11 beroepsonderwijs volgden. De burgemeester vermeldde dat hij geen opgaven had ontvangen van alle zes de protestants-christelijke schoolbesturen in zijn stad.¹⁴⁸ Daar zat de eerder genoemde dominee Pontier achter. De burgemeester van Heer liet op 30 augustus weten aan de heer S. Brzeziner, Akersteenweg 21 te Heer, dat zijn zoon Fritz met ingang van 1 september niet meer werd toegelaten op de Openbare Lagere School. Ook de kleine Marcus Horschowski mocht niet meer naar de Kleuterschool.¹⁴⁹ En het enige schoolgaande kind uit Vaals, Erich Kaufmann, negen jaar oud, mocht niet langer naar de R.K. Bijzondere Jongensschool.¹⁵⁰

¹⁴⁴ Brief Pontier 13 september 1941, Rijckheyt, Archief 016 DOS 1. inv. nr. 2118.

¹⁴⁵ Correspondentie met Commissaris der provincie, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der provincie, inv. nr. 534.

¹⁴⁶ Brief zr. Gaudetia 31 augustus 1941, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2516.

¹⁴⁷ Diverse opgaven van scholen Venlo, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1497.

¹⁴⁸ Brief Burgemeester Heerlen 7 oktober 1941, Rijckheyt, Archief 016 DOS 1, inv. nr. 2118.

¹⁴⁹ Brief Burgemeester Heer, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 17.

¹⁵⁰ Brief Burgemeester Vaals 8 september 1941, GA Vaals, inv. nr. 2345.

In een recordtijd werd door de Centrale Commissie, in samenwerking met de gemeenten, een netwerk van aparte joodse scholen en schooltjes opgericht. Zij werden beschouwd als 'bijzondere scholen' in de zin der wet. In de opstartfase ging de Secretaris-Generaal ervan uit dat de gemeente financieel een helpende hand zou bieden in de vorm van een voorschot voor de aanschaf van leermiddelen, huur en inrichting. Hij had er geen bezwaar tegen als ook in andere gemeenten, met (veel) minder dan 50 kinderen, joodse schooltjes werden opgericht. Hij betwijfelde echter of daar voldoende leerkrachten voor zouden kunnen worden gevonden. Om het gebrek aan joodse leerkrachten op te vangen suggereerde hij het inzetten van joodse huisvrouwen als onderwijzeres.¹⁵¹

In de Limburgse hoofdstad bezochten voorheen 24 joodse kinderen de lagere school, 3 de kleuterschool, 3 de Huishoudschool, 2 de Ambachtschool, 7 de HBS, 5 de ULO, 2 het Gymnasium, één het Lyceum en eveneens één de MMS.¹⁵² Er kwam hier eerst een joodse lagere school waarvoor mevrouw Schaap-Gudema uit Gronsveld als onderwijzeres werd aangetrokken.¹⁵³ Middelbaar onderwijs kwam er ook. Louis Tas, de latere psychoanalyticus, essayist en Sartre-kenner, studeerde tijdens de oorlog medicijnen. Hij moest als jood zijn studie afbreken. Hij slaagde erin om via de Joodsche Raad een baantje te krijgen in Maastricht als leraar van een groepje joodse leerlingen die van de Limburgse middelbare scholen waren verwijderd. Hij schreef in zijn dagboek: 'Zo bof ik dus geweldig met mijn betrekking. F. 1000 houd ik over!'¹⁵⁴ Hij deed zijn werk kennelijk goed: 'De inspecteur was gisteren even in de klas. Het viel hem mee, blijkt hij tegen mevrouw De Vries gezegd te hebben. Vergeleken bij de klas van Boutsen [?], waar geregeld grote jongens door de recherche de klas uitgezet moeten worden.'¹⁵⁵

De Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs verzocht ook aan de burgemeester van Heerlen een joodse lagere school te openen. Samen met een paar kinderen uit naburige gemeenten zou deze school op 23 leerlingen kunnen rekenen, te weinig volgens de norm van de Secretaris-Generaal. Een oplossing werd voorgesteld: één school voor Heerlen en Sittard samen, op twee locaties en met één leerkracht. Dat kostte echter extra geld. De gemeente Heerlen vroeg hiervoor ondersteuning bij de Commissaris van de Provincie. Die werd geweigerd en als gevolg hiervan werd afgezien van een joodse school in een apart schoolgebouw. De Heerlense kinderen kregen voortaan onderwijs ten huize van de onderwijzer.¹⁵⁶ In 1942 genoten in Heerlen 26 kinderen huisonderwijs inbegrepen één leerling uit Eijgelshoven, twee uit Kerkrade en één uit Nieuwenhagen.¹⁵⁷

In Venlo volgden slechts negen kinderen Lager Onderwijs. Zelfs in combinatie met Roermond (5 leerlingen) was bij lange na niet het minimale aantal bereikt om een joodse school te beginnen. Op 10 oktober 1941 schreef Philip Cohen een brandbrief aan de gemeente. De joodse kinderen waren al zes weken van onderwijs verstoken en het werd de hoogste tijd dat de burgemeester in actie kwam. De suggestie van Cohen was eenvoudig: laat de kinderen voorlopig teruggaan naar hun oude school tot er een oplossing is gevonden. Dat werd niet toegestaan. De ouders in Venlo kregen het advies om hun kinderen in te schrijven bij één van de recent gestichte joodse scholen in Maastricht, Eindhoven of Nijmegen. Het bedrijf van de heer Louis Goudsmid uit Venlo was geliquideerd. Hij had geen inkomsten meer en solliciteerde als hoofd van de nieuwe joodse school in Nijmegen. Hij werd tijdelijk benoemd tegen een jaarsalaris van fl.1800. Hij besloot zijn beide zoontjes Walter en Jozef dagelijks mee te nemen naar Nijmegen, zodat ze daar onderwijs zouden krijgen. Dat bracht extra reiskosten

¹⁵¹ Michman, Beem en Michman, *Pinkas. Geschiedenis*, 185; en: Dossier joods onderwijs Venlo, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1497.

¹⁵² Brief bestuur N.I.H.S. 2 september 1941, RHCL, Archief 21.284a, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 162.

¹⁵³ GA Eijsden-Margraten, Archief gemeente Gronsveld, inv. nr. 1381.

¹⁵⁴ Dagboek L.M.Tas 2 maart 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 468.

¹⁵⁵ Ongetwijfeld is bedoeld: door de Maastrichtse politie. Dagboek L.M.Tas 11 maart 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 468.

¹⁵⁶ Jos Hoogeveen, *'Even eens voor de goede orde'. Heerlen in oorlogstijd 1940-1944* (Heerlen 1944) 45-46.

¹⁵⁷ Overzicht joodse leerlingen 8 februari 1943, Rijckheydt, Archief 016 DOS 1, inv. nr. 2118.

mee, die voor de kinderen fl.51,10 per maand bedroegen, een derde van vaders salaris. Goudsmit deed een beroep op artikel 13 van de Onderwijswet, dat voorschreef dat ouders een tegemoetkoming konden krijgen voor reiskosten als er voor hun kinderen geen geschikt onderwijs voorhanden was binnen een straal van 4 kilometer. Na lang aarzelen besloot de gemeente Venlo de helft van de reiskosten te vergoeden.¹⁵⁸ Daarmee was echter geen oplossing gevonden voor de andere kinderen uit Venlo. De burgemeester stelde toen voor om hen voorlopig huisonderwijs te geven, waarbij de gemeente een voorschot zou geven voor de opstartkosten. De Secretaris-Generaal had geen bezwaar. Voor negen leerlingen van de lagere school, afkomstig uit Venlo en Arcen en voor twee ULO-leerlingen, werd het leslokaal van de synagoge gehuurd. De gemeente Venlo gaf een voorschot van fl.180 voor de aanschaf van leermiddelen en fl.200 voor de huur van het lokaal.¹⁵⁹ Het oud-gemeenteraadslid voor de SDAP, Engelina Witmond-Blok, werd benoemd als onderwijzeres tegen een vergoeding van fl.700 per jaar. Daarvoor werd zij geacht 13 uur les te geven en haar salaris werd berekend op basis van 13/22 van het minimumsalaris van een onderwijzer, van wie werd verondersteld dat die per week 22 uur voor de klas stond.¹⁶⁰ Omdat de elf leerlingen behoorden tot zes verschillende leerjaren, gaf de echtgenoot van de onderwijzeres, David Witmond, de oudere leerlingen bijles. Later kwam Louis Goudsmit, eerder vermeld als hoofd van de joodse Lagere School in Nijmegen, als onderwijzer werken in het huisschooltje van Venlo, tot aan zijn arrestatie en overbrenging naar een joods werkkamp in september 1942.¹⁶¹ Daarna werd in Venlo geen joods onderwijs meer gegeven. De gemeente Venlo probeerde nog het voorgeschoten bedrag terug te krijgen van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming en later nog eens van het Departement van Financiën. Ik weet niet of dat is gelukt.¹⁶²

Ontrechting

Sommige joden werden in deze tijd slachtoffer van een nieuwe golf van straatgeweld. De bevolkingsgroep werd uitgestoten uit steeds meer sectoren van het openbare leven en beperkt in haar bewegingsvrijheid. Er verscheen een niet ophoudende stroom van verordeningen, die aanzwol tot de zomer van 1942.

Niet alleen de staat, maar ook de straat had zijn bijdrage aan het anti-joods geweld. Dat ging in het voorjaar van 1941 ook niet voorbij aan Limburg. In maart werden in Roermond door onbekenden de ruiten van joodse winkels beklad met leuzen als: 'Wij wenschen geen vervanger, doch Hitler zelf', en 'Ons bloed is Duitsch bloed'. De leuzen waren waarschijnlijk het werk van de *NSDAP*-afdeling van Roermond. Ze werden op last van de Commissaris van Politie verwijderd.¹⁶³ Bij een kledingwinkel van de firma Cardozo in Venlo werden de ruiten ingegooid.¹⁶⁴ Op zondag 1 augustus werden in Geleen pamfletten verspreid met daarop karikaturen van Roosevelt, Churchill, Stalin en een jood met daaronder: 'Yankee, Engelsman en Bolsjewiek/ dansen naar de pijpen van de jodenkliek.'¹⁶⁵

Op zondag 23 maart 1941 deed zich een incident voor in Maastricht. Enkele in de stad bekende NSB-ers kwamen in 'vroolijke stemming' café Hiemstra in de Platielstraat binnen. Eén van hen ging, onder

¹⁵⁸ Beschikking Burgemeester Venlo 2 februari 1942, dossier joods onderwijs, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1497.

¹⁵⁹ Brief Burgemeester Venlo 18 mei 1942, ibidem.

¹⁶⁰ De benoeming van mevrouw Witmond in Venlo en mevrouw Schaap in Maastricht betekende een breuk met de landelijke regel dat gehuwde vrouwen niet voor de klas mochten staan, een bewijs dat de Joodsche Raad zich tot het uiterste inspande om het onderwijs aan joodse kinderen voortgang te laten vinden.

¹⁶¹ Brief Burgemeester Venlo, 2 december 1942, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1497.

¹⁶² Brief Burgemeester Venlo 16 dec. 1942, ibidem.

¹⁶³ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 123.

¹⁶⁴ Lies Cillekens-Cox et al., *Sprekende Getuigen. Herinneringen uit de periode 1940-1945 in Roermond* (Roermond 2000) 163.

¹⁶⁵ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 132.

luide bijval van de anderen, langs alle tafeltjes en vroeg op intimiderende toon of er hier joden aanwezig waren. Een gemengd gehuwde joodse vrouw, Auguste Tibout-Geisel, werd te verstaan gegeven dat ze zich niet meer in het café zou mogen vertonen. Bijna alle gasten verlieten doodsbleek het lokaal. De vrolijke nieuwe gasten bleven nog een tijd plakken, onder het zingen van anti-joodse liedjes.¹⁶⁶ In de nacht van 16 op 17 juni veroorloofde een dronken Duitse douanebeambte het zich om vier Maastrichtse burgers die naar huis terugkeerden van hun werk, te fouilleren. Hij dreigde de arbeiders met zijn pistool en de mannen deden hiervan aangifte bij de politie. De douanier verdedigde zich door te stellen dat hij op zoek was naar joden die zonder *Ausweis* op straat liepen.¹⁶⁷

Op 24 april 1941 werd door het Toneelgezelschap Köhler in Maastricht de operette 'Professor Witkiel' uitgevoerd. Tijdens de voorstelling werd vanuit het publiek met eieren gegooid naar de acteurs, onder het roepen van: 'De joden moeten er uit'. Een politieambtenaar sommeerde de oproerkraaiers de zaal te verlaten, maar die weigerden te vertrekken en molesteerden in plaats daarvan de politieman. Enige collega's moesten hem ontzetten. De daders werden geïdentificeerd als leden van de WA. De toneelspelers moesten onder politie-escorte naar hun hotel worden gebracht. De Commissaris van Politie, die het voorval meldde aan de *Sicherheitspolizei*, voegde er aan toe dat alle acteurs hun arische afstamming konden bewijzen.¹⁶⁸

Joodse winkels werden vanaf juni 1941 verplicht een bord aan te brengen bij de voordeur van hun bedrijf, met daarop de tekst: '*Verboten für deutsche Wehrmacht. Jüdisches Geschäft*'. Commandant Wunderwald van de *Feldgendarmarie* in Venlo droeg de politie op, om bij de joodse fotograaf Leonard van Gelder aan de Stalbergweg een plakkaat op te hangen met deze tekst.¹⁶⁹ De *Ortskommandant* van Venlo beklagde zich erover dat '*die Schilder an den jüdischen Geschäften teils so angebracht sind, dass sie schlecht gesehen werden können*'. Daarom schreef hij voor dat de borden aan de toegangsdeur van de winkel moesten worden bevestigd of op kijkhoogte (1,50 meter boven de grond) op de etalageruit.¹⁷⁰ Een zekere Lafleur uit Roermond noteerde in zijn dagboek dat hij dit bord aantrof toen hij inkopen ging doen bij de firma Elgozo, eigendom van de joodse ondernemer Goudsmit: 'Daaraan had Elgozo niet veel pijn, want zijn gewone klanten bleven komen. Die hadden lak aan dergelijke waarschuwingen.'¹⁷¹

Twee verordeningen beperkten in het bijzonder de vrijheid en de rechten van de joodse bevolking: de beide 'Beschikkingen betreffende het Optreden van Joden in het Openbaar'. De eerste (VO 138/1941) werd van kracht op 15 september 1941; de tweede op 1 juli 1942. Aan de eerste verordening was al het een en ander voorafgegaan, dat in Limburg soms het karakter aannam van een tragikomedie.

De joden moesten worden geweerd uit het openbare leven. Naar de mening van sommige Limburgse 'autoriteiten' kon daar niet vlug genoeg mee worden begonnen. De Kringleider van de NSB in Maastricht Ir. A. Honig van den Bossche, was zo'n man, die de neiging had bij de anti-joodse maatregelen voor de muziek uit te lopen. Op 3 mei 1941, vier maanden vóór de eerste verordening die de bewegingsruimte van joden in het openbaar aan banden legde, schreef hij een brief aan burgemeester en wethouders van Maastricht:

¹⁶⁶ Proces-verbaal Maastrichtse politie 23 maart 1941. RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1529.

¹⁶⁷ Waarschijnlijk wordt bedoeld het persoonsbewijs, waarvan de uitreiking inmiddels was begonnen. Rapport Commissaris van Politie 18 juni 1941, *ibidem*.

¹⁶⁸ Rapport Commissaris van Politie 25 april 1941, *ibidem*.

¹⁶⁹ Dagrapport Politie Venlo 23 september 1941, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 98.

¹⁷⁰ Brief Ortskommandant Venlo. *ibidem*.

¹⁷¹ Dagboek Lafleur, blad II-2, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 115.

Op de maandelijks op de 1sten Woensdag te houden markt te Maastricht komen steeds vele joden hun koopwaar aanbieden. Deze joden komen van overal elders naar Maastricht.¹⁷² Het is te over bekend, dat het volk hier door hen met de koopwaar bedrogen wordt, niet alleen wat de prijzen betreft, doch ook wat de hoedanigheid aangaat, terwijl tevens nog geknoeid wordt met de afgifte van distributiebonnen. Ten einde de bevolking tegen dit oosters ras in bescherming te nemen verzoek ik Uw college beleefd wel te verbieden dat noch op dien genoemden Woensdag, noch op andere dagen, joden hun koopwaar op de markt of op andere plaatsen op straat aanbieden.

De gemeentesecretaris antwoordde namens het College op 19 mei, dat er een onderzoek was ingesteld, waaruit geen onacceptabele handelwijze van de joodse kooplieden was gebleken. Hij wees er op dat er 'in dit opzicht geen [...] voorschriften van de bevoegde centrale instanties in Den Haag zijn uitgevaardigd. Ons college [kan] noch aan de bestaande positieve wetgeving, noch aan de daarop stoelende gemeentelijke verordeningen eenige rechtsgrond ontleenen, waarop' de joodse kooplui kunnen worden geweerd. Daar was Ir. Honig van den Bossche niet tevreden mee. Hij ging in hoger beroep bij de Commissaris der Provincie, met een brief die werd gekenmerkt door een uitgesproken antisemitisch taalgebruik:

Het verzoek van B. en W. om eene opgave van concrete feiten over bedrog en geknoei van de van elders alhier op de markt komende joden, is bepaald kinderlijk, en wijst er op dat deze Jodenknechten er voor terugschrikken hun Jodenvriendjes eenig nadeel te berokkenen. [...] De tweede alinea van het schrijven van B. en W. is een schijnbaar geleerd betoog (vooral het woord 'stoelende' is vermakelijk) gebruikelijk bij ambtenaartjes, die zich heele pieten voelen tegenover eenvoudige provincialen, welk betoog echter gevoeglijk tegenover mij achterwege had kunnen blijven, daar ik van die betoogtrant volkomen op de hoogte ben. [...] Nu wij de medewerking van den burgemeester niet hebben zullen wij een anderen weg moeten bewandelen om het oostersch gespuis van de markt te weren.¹⁷³

Wat de Commissaris heeft geantwoord weet ik niet, maar een nieuwe brief van Honig van den Bossche volgde op '5 Zomermaand [juni HvR] 1941.':

[...] Gisteren 4 juni constateerde ik persoonlijk weer de aanwezigheid van deze volksvreemde parasieten op de markt. [...] Ik moge U verzoeken onder de aandacht van den burgemeester te willen brengen, dat nog onlangs op het in Zuid-Afrika gehouden Zionistencongres duidelijk is te verstaan gegeven, dat de joden over de geheele wereld de vijanden zijn van Duitschland. [...] Een gemoedelijke wenk van de burgemeester zou voldoende zijn geweest om de smouzen te doen wegblijven. Nu heeft hij getoond zich niets aan te trekken van den volkswil deze oosterlingen te zien verdwijnen. Bovendien is zijn gedrag anti-Duitsch.¹⁷⁴

Het hielp nog steeds niet en kennelijk deed de Kringleider nu een beroep op het hoofdbestuur van de NSB. Op 12 juni liet de Gemachtigde voor Rechtskundige Aangelegenheden van deze Beweging in een kort briefje weten aan de Kringleider, dat 'aan de hand van de bestaande wettelijke bepalingen de aanwezigheid van joden op de markt niet kan worden verhinderd.'¹⁷⁵

¹⁷² Het aantal joodse marktkooplieden was sterk toegenomen, want enerzijds probeerde de overheid het aantal kleine winkels te verminderen, anderzijds werd aan joden steeds moeilijker gemaakt te werken als straatventer. Als enige resterende mogelijkheid probeerden veel joden een vaste standplaats op een markt te verwerven. Zie: Friso Roest en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam 1998) 411-414.

¹⁷³ Correspondentie met Honig van den Bossche, NIOD, Archief 123, NSB. Inv. nr. 1592.

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ Correspondentie met Honig van den Bossche, NIOD, Archief 123, NSB. Inv. nr. 1593,

Honig van den Bossche was een vasthoudend man. Hiervan getuigt een brief van zijn hand, gedateerd '27 Bloeiemaand [mei HvR] 1941', gericht aan de directie van Brand's Bierbrouwerij te Wijlre. Hij schreef:

Zoals u bereids bekend zal zijn hebben de besturen van de drie plaatselijke kasteleinsbonden goed gevonden dat dezerzijds [door de NSB HvR] bordjes met het opschrift 'Joden niet gewenscht' in de Maastrichtse cafés worden geplaatst. Bij het plaatsen van deze bordjes in Uwe cafés wordt het bezwaar ondervonden dat Uw zetkasteleins¹⁷⁶ deze niet durven te doen plaatsen zonder Uw toestemming. Ik verzoek U bij dezen Uw betreffende cafés uiterlijk 2 Juni a.s. te willen mededeelen dat daartegen Uwerzijds geen bezwaren bestaan. Mochten één of meer Uwer kasteleins op 3 Juni a.s. het plaatsen van deze bordjes niet toestaan, dan zal voor de betreffende cafés worden voorgesteld deze verboden te verklaren voor leden van de Duitse Weermacht.

Directeur August Brand van de gelijknamige brouwerij gaf persoonlijk antwoord:

[...] Alvorens nader op den inhoud van Uw schrijven in te gaan zouden wij gaarne binnen den door U gestelden termijn van U willen vernemen of U tot het schrijven van Uwen brief, en tot het in het vooruitzicht stellen van de door U genoemde maatregelen volmacht hebt, hetzij van de Duitse, hetzij van de Nederlandsche autoriteiten. De laatste alinea van Uw schrijven maakt den indruk dat u zich ter zake in verbinding hebt gesteld met de Duitse Weermacht. Wij nemen aan dat U immers van de veronderstelling uitgaat dat Uw tactiek bij de Duitse Weermacht in goede aarde zal vallen.¹⁷⁷

Honig van den Bossche was te snel geweest, want er bestond nog geen enkel voorschrift van enige autoriteit om dergelijke bordjes te plaatsen. Maar deze zouden niet lang meer op zich laten wachten. Op 1 juni was het eindelijk zover. Triomfantelijk kon Honig dan ook op 7 juni aan Brand laten weten:

In antwoord op Uw brief van 28 mei j.l. kan ik u vertrouwelijk mededelen dat het bezoeken van café's e.d. – waar joden worden toegelaten – over eenige dagen aan de Duitse Weermacht hier ter stede zal worden verboden. Ik geef U daarom in Uw eigen belang in overweging, onverwijld Uw zetkasteleins alhier te instrueeren een bordje 'Joden niet gewenscht' te plaatsen.

Brand antwoordde dat hij een bevel van de Duitse autoriteiten zou afwachten en daarna bepalen wat hem te doen stond.¹⁷⁸ Ook de *Ortskommandant* van Maastricht zette de overijverige NSB-leider op zijn nummer. Kennelijk had Honig van den Bossche ook het bewuste bordje laten plaatsen voor Hotel Willems, een hotel dat door de *Wehrmacht* was gevorderd. Hij moest het onmiddellijk laten weghalen, 'da die *Wehrmacht* sich grundsätzlich aus dem politischen Kampf herauszuhalten hat.'¹⁷⁹

Op 31 mei 1941 verscheen eindelijk de Verordening 138/1941 waarop Honig lang had gewacht, bekendgemaakt door de Rijkscommissaris en Rauter samen. Hierin werd het aan joden verboden om zich op te houden in publieke baden en alle soorten zweminrichtingen. Verder mochten joden geen publieke plantsoenen betreden, geen kamers huren in hotels en pensions en geen paardenrennen bezoeken als toeschouwer. Overtreding kon worden bestraft met ten hoogste zes maanden hechtenis of een geldboete van duizend gulden.¹⁸⁰ Maar de maatregel was alleen van toepassing op *Kurorte*, 'solche Gemeinden, die einen ausgesprochenen Charakter als Bade- oder Erholungsort tragen'. Sommige gemeenten kregen aanvankelijk de opdracht om aan alle toegangswegen rechts

¹⁷⁶ Caféhouder wiens bedrijf eigenaar is van de brouwerij.

¹⁷⁷ Correspondentie met Honig van den Bossche, NIOD, Archief 123, NSB. Inv. nr. 1592.

¹⁷⁸ Correspondentie met Honig van den Bossche, NIOD, Archief 123, NSB. Inv. nr. 1593.

¹⁷⁹ Brief Ortskommandant Maastricht 20 juni 1941, ibidem.

¹⁸⁰ Verordening 20/1941, onder meer in: Euregionaal Archief, Bestuursarchief Gemeente Geleen, inv. nr. 131.

van de weg borden te plaatsen van 60 bij 30 centimeter, met de tekst: 'Gemeente, beperkte bewegingsvrijheid voor Joden. Verordening no 138/1941.' Bij de ingangen van parken en zwembaden kwamen borden van 40 bij 20 centimeter met de tekst 'Voor Joden verboden'.¹⁸¹ Het bleek dat de verordening stuitte op grote weerstand bij de Limburgse burgemeesters. De burgemeesters van Maastricht en Heerlen deden, evenals veel collega's, hun uiterste best om aan te tonen dat hun gemeente niet aangemerkt kon worden als '*Kurort*'.¹⁸² Commissaris De Marchant et d'Ansembourg schreef, dat het opmerkelijk was 'hoe zeer de burgemeesters er op bedacht zijn het '*Kurort*-karakter hunner gemeente te negeren'. Op 20 augustus hakte de Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken de knoop door. Hij stuurde een lijst rond van 46 Nederlandse gemeenten, die beschouwd moesten worden als *Kurort*. Later werden daar nog een paar andere aan toegevoegd. In alle andere gemeenten konden eventueel reeds geplaatste bordjes weer worden verwijderd. De lijst van gemeenten waar het verbod bleef gehandhaafd wekt verbazing. Daarop stonden de gemeenten Beek, Geulle, Gulpen, Mook en Middelaar, Tegelen, Vaals en Valkenburg-Houthem. Beek kan onmogelijk zijn beschouwd als een badplaats of als een toeristenplaats. De indruk bestaat dat het de opstellers van de lijst ontbrak aan aardrijkskundige kennis. Het woord Beek zal, evenals Geulle en Gulpen, de associatie hebben gewekt met stromend water en dus met badplaats. De waarnemend burgemeester van Beek stelde in een brief aan de Commissaris der Provincie nog eens dat in Beek het verblijf van toeristen en vakantiegangers van geringe omvang was en dat er helemaal geen bezoekers kwamen om gezondheidsredenen.¹⁸³

Voor de Commissaris van de Provincie ging de maatregel echter niet ver genoeg. In een onthullende brief aan Secretaris-Generaal Frederiks schreef hij:

Zodoende valt het mij moeilijk mij zonder meer bij Uw besluit d.d. 20 dezer neer te leggen zonder in conflict te komen met de door mij aan de bezettingsautoriteiten beloofde loyaliteit. Immers, ik ben van meening, dat buiten de op de genoemde lijsten staande gemeenten, er nog een aantal zijn die ontegenzeggelijk onder het begrip '*Luftkurort*' vallen. Het is feitelijk zoo, dat geheel Zuid-Limburg, in elk geval echter het Geuldal, door het vreemdelingenverkeer als zoodanig wordt beschouwd. Bovendien wordt in den laatsten tijd de streek van Arcen steeds meer door vreemdelingen bezocht, die aldaar in hun vacantielijd genieten van Maas en Bosch. Hetzelfde kan zeker wel gezegd worden van Swalmen, waar o.a. een zeer mooie zweminrichting, de paardenrennen e.d. vele vreemdelingen trekken. Kenteekenend voor de deloyale mentaliteit van de burgemeester van Swalmen is wel zijn mededeeling, dat aangezien vrijwel nooit joden aldaar gebruik maken van de badinrichting, hij het niet noodig vindt maatregelen te treffen. [...] De burgemeester van Meerssen, die eveneens van meening is dat voor zijn gemeente geen beperkende maatregelen voor joden hoeven te worden genomen, schrijft echter dat in den tijd van 15 Juli tot 15 Augustus van de 95 personen die in Meerssen waren, er 8 joden zijn geweest, hetgeen dus 9 % uitmaakt. [...] Zodoende kom ik tot de conclusie dat behalve de door U genoemde plaatsen, minstens ook de volgende gemeenten nog voor verbod voor joden in aanmerking komen: Arcen en Velden, Berg en Terblijt, Bunde, Cadier en Keer, Elsloo, Hulsberg, Klimmen, Meerssen, Schimmert, Slenaken, Swalmen, Wijlre en Wittem (Epen). Bovendien ben ik van meening dat Maastricht, Venlo en Roermond feitelijk ook als vreemdelingenverkeersplaatsen in aanmerking komen, hoewel ik

¹⁸¹ Brief Commissaris van Politie 4 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

¹⁸² Brief Burgemeester Maastricht 19 augustus 1941, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 526, en: correspondentie hierover, Rijkheyt, Archief 016, Dossiers Gemeente Heerlen, inv. nr. 1521.

¹⁸³ Brief wnd. burgemeester Beek 19 augustus 1941, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 534.

moet toegeven dat het grootste deel van de joden die deze steden bezoeken dit meer om zakelijke redenen doen.¹⁸⁴

Marchant ging ook zelf op onderzoek uit. Mook en Middelaar was een gemeente, waar de borden hadden moeten blijven staan. De Commissaris schreef op 30 augustus 1941 aan de burgemeester van deze meest noordelijke gemeente van Limburg: hij was op doortocht door Mook gekomen en had geen enkel bord 'voor joden verboden' kunnen ontdekken. Hij vroeg streng om opheldering. De burgemeester antwoordde dat op 28 augustus was overgegaan tot plaatsing van de borden, maar dat onbekenden inmiddels weer een der borden hadden verwijderd.¹⁸⁵

De intrekking op 20 augustus van de verplichting om de verbodsborden te plaatsen was evenmin naar de zin van alle lokale bestuurders. De burgemeester van Heer deelde mee dat de gevraagde maatregelen tegen joden door hem al waren uitgevoerd. 'Uit de spoedige uitvoering van bedoelde opdracht blijkt dat de voorgeschreven maatregelen door mij noodig geacht werden'.¹⁸⁶ Hij voelde er niets voor de borden weg te halen. In Venlo werd door de politiecommissaris besloten dat weliswaar 'de bewegingsbeperking voor joden in Venlo tot nader order was opgeschort, doch dat desbetreffende bekendmakingen [de bordjes HvR] maar moeten blijven hangen.' Ze bleven niet 'hangen', want op 15 augustus werden ze door de politie opgevestigd uit een beek en enkele dagen later waren ze opnieuw door onbekenden met paal en al verwijderd.¹⁸⁷

De intrekking van de bedoelde verplichting voor de meeste gemeenten was slechts van korte duur. Op 15 september werd Verordening 138/1941 van kracht voor het hele land en bovendien van toepassing op meer openbare gelegenheden. Van nu af was het aan joden verboden om nog deel te nemen aan de meeste openbare bijeenkomsten en om cafés, restaurants, pensions, schouwburgen, bioscopen, parken, dierentuinen en openbare bibliotheken te bezoeken. Ook deelnemen aan markten en bezoeken van veilingen, beurzen en slachthuizen was joden niet langer toegestaan. Het marktverbod betekende een belangrijke belemmering voor veel handeldrijvende joden om hun kost te verdienen.¹⁸⁸ Ruimten waarin wel joodse bijeenkomsten werden gehouden – na het verkrijgen van de vereiste vergunning uiteraard – moesten worden aangeduid met een bord met het opschrift 'joodsch lokaal' of 'joodsche bijeenkomst, alleen toegankelijk voor joden'. Niet-joden mochten in dat geval deze ruimten niet betreden.¹⁸⁹ Joodse pensionhouders mochten slechts niet-joodse gasten toelaten op voorwaarde dat joodse gasten werden geweerd.¹⁹⁰ Op alle openbare gebouwen moest het opschrift worden aangebracht: 'voor joden verboden'. Er moesten borden met het opschrift 'Gemeente ..., Beperkte Bewegingsvrijheid voor Joden' worden geplaatst bij alle toegangswegen tot de gemeente.

Er werd overal een inventarisatie uitgevoerd hoeveel bordjes elke gemeente nodig had. Hierbij werd onderscheid gemaakt tussen kartonnen kaarten voor gebruik binnenshuis en houten borden voor plaatsing in de openlucht. In de gemeente Beek (6.355 inwoners) was het aan joden verboden om te verblijven in 37 cafés, een concertzaal, drie bibliotheken, een veiling, twee voetbalvelden, een slachthuis en een marktterrein.¹⁹¹ De burgemeester van Heer (6.318 inwoners) bestelde 39 kartonnen en vier houten borden.¹⁹² De gemeente Maastricht bestelde 534 borden, bedoeld voor

¹⁸⁴ Brief Commissaris 23 augustus 1941, NIOD, Archief 123, NSB, inv. nr. 1707.

¹⁸⁵ Correspondentie met burgemeester Mook aug.sept 1941, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 534.

¹⁸⁶ Brief Burgemeester Heer 19 augustus 1941, ibidem.

¹⁸⁷ Dagrappporten Politie Venlo 14-21 augustus 1941, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 97.

¹⁸⁸ Brief Procureur-Generaal van Politie 8 december 1941, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737; en : Roest en Scheren, *Oorlog in de stad*, 420.

¹⁸⁹ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 599.

¹⁹⁰ Circulaire JCC 19 september 1941, RHCL, Archief 21.284A, N.I.Hoofdsynagoge, inv. nr. 326.

¹⁹¹ Lijst openbare gelegenheden in Beek, Euregionaal archief Born, GA Beek 1928-1981, inv. nr. 1519.

¹⁹² Brief Proc.-Gen. van Politie 16 december 1941, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 17.

417 cafés, twee zwembaden, 26 concertzalen, 21 bibliotheken, één veiling, 28 parken, 8 markten, 29 sportgelegenheden en twee slachthuizen.¹⁹³

Na een paar maanden van voorbereiding werden in januari 1942 de bordjes uitgereikt aan de betreffende instellingen en cafés. In Amstenrade reikte de veldwachter bordjes uit aan elf caféhouders. Vóór 31 januari moesten ze duidelijk zichtbaar, aan de hoofdingang, op gezichtshoogte zijn aangebracht. In een begeleidend briefje van de burgemeester kon men verder lezen dat 'oude' borden met een andere tekst, zoals 'joden niet gewenscht' niet meer mochten worden gebruikt.¹⁹⁴ Ook in Slenaken vond de verstrekking plaats. Drie caféhouders, W. van de Gaar, H. Boon en H. Dodemont maakten niet zo'n haast met het aanbrengen van de bordjes in hun bedrijf. Zij werden door de burgemeester berispt.¹⁹⁵

Op 3 mei maakten twee rechercheurs van de gemeentepolitie van Maastricht een rapport op over het verwijderen door onbekenden van maar liefst twaalf bordjes met de tekst 'Voor Joden verboden' bij de diverse toegangen tot het Stadspark en het Mgr. Nolenspark. Ze waren afgerukt van de houten palen waarop ze waren bevestigd. De schroeven waren vaak achtergebleven in de paal. Een nauwkeurig onderzoek naar sporen van de daders leverde niets op. Later doken de verwijderde bordjes op: een visser viste er een uit de Maas en de politie zelf kon er ook een aantal uit de rivier dreggen. De Commissaris van Politie bestelde nieuwe exemplaren bij de Procureur-Generaal in Den Bosch, maar helaas: ze waren niet meer voorradig en ten gevolge van materiaalschaarste konden voorlopig ook geen nieuwe worden vervaardigd. De Procureur-Generaal deed de suggestie om 'bij wijze van noodmaatregel op die plaatsen waar zulks nodig is, kaarten c. q. borden te doen aanbrengen welke zooveel mogelijk met de voorgeschreven vorm in overeenstemming zijn'.¹⁹⁶ Het verwijderen van de bordjes door onbekenden leidde in Maastricht tot een catastrofe, die het begin inluidde van de deportaties van joden uit Limburg. Als vergelding werden op 21 mei dertien joodse mannen op last van de *Sicherheitspolizei* door de gemeentepolitie gearresteerd en opgesloten in het concentratiekamp Amersfoort.¹⁹⁷ Ik kom daar later in dit hoofdstuk op terug.

Kerkelijke overheden protesteerden tegen de verplichting om borden 'Voor Joden verboden' aan te brengen bij parochiehuizen en dergelijke. Arie Dalm, bibliothecaris van de Hervormde Bibliotheek in Heerlen, verklaarde aan de politie dat hij niet bereid was het gewraakte bord voor zijn instelling te plaatsen, omdat alleen lidmaten van de Hervormde Kerk daar boeken konden lenen. De Heerlense politiecommissaris verdedigde dit naar zijn mening redelijke argument ten overstaan van de Procureur-Generaal van Politie in Den Bosch.¹⁹⁸ Er kwam toen een uitzonderingsbepaling voor zuiver kerkelijke instellingen, als parochiehuizen en kerkelijke bibliotheken. Maar pastoors en kerkbesturen in kleine plaatsen waren daar niet tevreden mee. Het onderscheid tussen kerkelijke en openbare gelegenheden werd hier niet zo scherp gezien en sommigen lieten ook de bordjes weghalen bij openbare leeszalen en bibliotheken.

Ook na de dramatische gebeurtenis in Maastricht in mei 1942 bleven de verbodsbordjes de gemoederen bezighouden. Op 19 juni 1942 constateerden twee politieagenten in Maastricht, bezig enkele bibliotheken te zuiveren van de bezetter onwelgevallige literatuur, bij toeval dat bij leeszalen op meerdere plaatsen de bordjes waren verwijderd. Alle hiervoor verantwoordelijke personen,

¹⁹³ Correspondentie hierover, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

¹⁹⁴ Instructies Burgemeester Amstenrade, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Amstenrade, inv. nr. 619.

¹⁹⁵ Brief Burgemeester Slenaken 12 augustus 1941, Rijckheyt, Archief 403, Gemeente Slenaken 1795-1950, inv. nr. 1069.

¹⁹⁶ Correspondentie hierover, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

¹⁹⁷ Brief Commissaris van Politie 22 mei 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1531.

¹⁹⁸ Correspondentie over deze kwestie maart 1942, Rijckheyt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 221.

waaronder pastoor-deken D. Schoenmaeckers, erkenden dat zij hiervoor verantwoordelijk waren, omdat de bisschop van Roermond zulks om godsdienstige redenen had bevolen. Zij waren ook niet bereid ze zonder diens toestemming te herplaatsen. Aangezien de bedoelde leeszaal allen te boek stonden als 'openbaar' was de Commissaris van Politie van mening dat in deze gevallen geen uitzondering mocht worden gemaakt. 'Naar mijn mening [...] tracht men thans aan het plaatsen van de bewuste bordjes te ontkomen door het te doen voorkomen of deze bibliotheken min of meer besloten zijn.' De te hulp gevraagde Procureur-Generaal wist raad. Bordjes hoefden niet te worden geplaatst als de leeszaal afstand zouden doen van hun openbare karakter. 'Het is echter zeer aan twijfel onderhevig of de betrokken instelling dan nog aanspraken zal kunnen maken op subsidie van Rijk, Provincie, of Gemeente.' Dat hielp. Op 20 november kon de Commissaris meedelen dat alle borden weer op hun plek hingen.¹⁹⁹

Ook bij de Openbare Leeszaal aan het Munsterplein in Roermond bleken de betreffende bordjes verdwenen te zijn. Het bestuur van de Leeszaal werd ondervraagd door de politie. De waarnemend voorzitter gaf te kennen dat hij ervan op de hoogte was, dat de bisschop van Roermond opdracht gegeven had de bordjes te verwijderen, maar, zo zei hij, het bestuur had dit niet aangedurfd, uit angst voor Duitse maatregelen. Hij had er vervolgens geen enkel idee van wie de bordjes daarna toch had verwijderd. Drie dagen later herriep hij zijn eerdere verklaring. De waarheid was, zo zei hij toen, dat de bordjes waren verwijderd op uitdrukkelijke wens van de bisschop van Roermond. Het voltallige bestuur had het in gezamenlijkheid gedaan. De bordjes waren na verwijdering vernield. Drie weken later kon een politieagent aan de Commissaris melden dat de gewraakte bordjes inmiddels weer waren aangebracht.²⁰⁰

Op 4 september 1942 deden agenten van de Politie van Venlo een onderzoek in de stad of overal de verplichte bordjes waren aangebracht. Op diverse plaatsen bleken ze te ontbreken, maar de beheerders van de bewuste openbare gelegenheden zegden toe ze onverwijld aan te brengen. Alleen ene Speetjens, voorzitter van de R.K. Openbare Leeszaal aan de Tegelseweg, deed die belofte niet. Hij ging niet verder dan de toezegging dat hij er thuis nog eens goed over na zou denken.²⁰¹

Burgers protesteerden op hun eigen manier. In Sittard werden bordjes met de tekst 'verboden voor joden' bij de roeivijver en het stadspark ontvreemd of vernield. Dat stak des te meer daar de ambtswoning van de burgemeester ook was gelegen aan de rand van het park en deze woning werd intensief bewaakt. Toch waren onbekenden er in geslaagd om maar liefst zes bordjes te verwijderen, als het ware onder de ogen van de surveillerende politieman.²⁰²

Met ingang van 1 mei 1941 mochten joden in vrije beroepen (artsen, advocaten, notarissen, apothekers, e.d.) nog alleen maar werken voor joodse patiënten of klanten. Op 13 mei mochten er geen joden meer deel uitmaken van schoolbesturen of oudercommissies, tenzij het scholen betrof die uitsluitend bestemd waren voor joodse leerlingen. Vanaf 15 juni konden joodse musici nog alleen maar spelen in zuiver joodse orkesten. Op grond van verordening 199/1941 van 23 oktober mochten joden geen lid meer zijn van verenigingen of stichtingen, tenzij het een zuiver joodse vereniging of stichting betrof. Overtreding kon worden gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden of een boete van duizend gulden.²⁰³ Overall in Limburg moesten de vele joodse leden van

¹⁹⁹ Correspondentie over deze kwestie, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

²⁰⁰ Proces-verbaal politie Roermond 24 juli 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231; en processen-verbaal 27 juli 1942 en 11 augustus 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 483.

²⁰¹ Brief Commissaris van Politie Venlo 4 september 1942, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 827.

²⁰² Brief burgemeester Sittard 19 mei 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 534.

²⁰³ Circulaire Joodsche Raad 14 november 1941, RHCL, Archief 21.284A, N.I.Hoofdsynagoge Maastricht, inv. nr. 326.

fanfares, zangkoren, Carnavalsverenigingen en Roode Kruis-organisaties, hun lidmaatschap opzeggen.

Op basis van verordening 198/1941 van 23 oktober 1941 werd aan de Commissaris-Generaal voor Financiën en Economische Zaken de mogelijkheid geboden om de uitoefening van bepaalde beroepen door joden te verbieden of aan voorwaarden te binden. Een werkgever kon elke arbeidsovereenkomst met een jood zonder meer opzeggen, met inachtneming van een opzegtermijn van drie maanden. Voor ontslag was niet langer de toestemming van de Arbeidsinspectie vereist. Bij wijze van schadeloosstelling kreeg de ontslagen jood salaris doorbetaald gedurende een periode, die kon variëren van één maand bij een dienstverband van minder dan vijf jaar, tot zes maanden bij een dienstverband van meer dan 25 jaar.²⁰⁴ Op 30 juni 1942 liet de *Reichskommissar* een instructie uitgaan inzake het 'Verbod van Uitoefening van Verschillende Beroepen voor Joden', die was gebaseerd op de genoemde verordening 198/1941. Het werd joden toen effectief verboden om nog langer werkzaam te zijn in een groot aantal beroepen: veilingmeester, arbeidsbemiddelaar, belastingadviseur, drogist, gids voor toeristen, huwelijksbemiddelaar, accountant, leraar in het bijzonder onderwijs en paramedische beroepen. Venten op straat werd verboden, met uitzondering van handel in lompen, oude metalen en afval. Ook de pensioenrechten van ambtenaren en beoefenaars van aanverwante beroepen werden beperkt. De burgemeesters moesten een opgave doen van de joodse gepensioneerden in hun gemeente. De burgemeester van Roermond liet weten aan het Spoorwegpensioenfonds te Utrecht dat Mozes Polak, die een pensioen genoot van bovenvermeld fonds, geacht werd jood te zijn in de zin van artikel 4 der verordening 189/1940.²⁰⁵

Krachtens de verordening 200/1941 mochten niet-joden niet langer arbeid verrichten in gezinnen van joden (bijvoorbeeld als huishoudelijke hulp). Het was een maatregel om ongewenst geslachtsverkeer tussen ariërs en joden te voorkomen. Overtreding werd beschouwd als een misdad (tegen de Neurenberger Wetten) en zou worden beoordeeld door de Duitse strafrechter. De maximale straf bedroeg een jaar gevangenisstraf of fl.10.000 boete.²⁰⁶ In Beek moest het bejaarde echtpaar Salomon en Selma Steinberg-Hertz zijn hulp in de huishouding ontslaan. Mevrouw J. Kanarek-Ehrlich, eveneens in Beek, moest haar trouwe huisgenote en dienstbode Henny Blaszyk, die haar had vergezeld op haar vlucht uit Duitsland, de deur wijzen.²⁰⁷ Het echtpaar Rudolph en Augusta Goudsmit-Haas uit Venlo – beide echtelieden waren in de tachtig – vroeg vergunning om zijn dienstbode in dienst te mogen houden. De *Beauftragte* van de Rijkscommissaris gaf toestemming ... voor een verhuizing van het echtpaar naar De Joodsche Invalide, het grote joodse verpleeghuis in Amsterdam. Die verhuizing ging overigens niet door. Via Philip Cohen probeerde Goudsmit opnieuw een vergunning te krijgen om de dienstbode in dienst te kunnen houden. En waarachtig: van de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* kreeg hij schriftelijk toestemming om zijn dienstbode P. H. Verbeek voorlopig aan te houden, vermits zij ouder was dan 50 jaar en zolang Goudsmit geen andere – joodse – dienstbode kon vinden.²⁰⁸

De beroepsverboden leidden tot toenemende werkeloosheid en armoede onder joden. Mozes Hartog uit Maastricht, vader van vier jonge kinderen, was van beroep handelsreiziger. Volgens een rapport van de Commissaris van Politie verkeerde het gezin in armoedige omstandigheden, omdat Hartog zijn beroep niet meer mocht uitoefenen en omdat 'hem ook praktisch alle andere werkzaamheden onmogelijk zijn gemaakt'. Het gezin genoot een uitkering van fl.13,75 per week van het Burgerlijk Armbestuur en kreeg daarnaast een ondersteuning van fl.10,- van de zijde van arische

²⁰⁴ Ibidem.

²⁰⁵ Brief Burgemeester Roermond 6 juli 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 1006, Gemeente Roermond 1934-1959, inv. nr. 1277.

²⁰⁶ Ibidem.

²⁰⁷ Van Rens et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis*, 87.

²⁰⁸ Correspondentie december 1941, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 806 en 827. Beide bejaarde echtelieden Goudsmit-Haas overleden in hun eigen stad.

familieleden. Hartog had daarnaast nog een ander probleem: hij was 'bij tuchtbeschikking veroordeeld tot betaling van 787,50 gulden boete' wegens een overtreding van de prijsbeheersingsverordeningen. De politiecommissaris steunde Hartog in zijn opvatting dat hij, gezien zijn economische toestand, absoluut niet in staat was deze som te betalen, ook niet in de voorgestelde maandelijkse termijnen.²⁰⁹

De Joodsche Raad zag ook een lichtpunt in de golf van ontslagen: doordat joodse gezinnen hun arische dienstboden hadden moeten ontslaan, kwamen er nieuwe vacatures als hulp in de huishouding in joodse gezinnen. De Raad achtte het als haar taak om joden te stimuleren om huishoudelijk werk te gaan verrichten en in dienst te treden bij joodse gezinnen, 'waarin zich een dringende behoefte zal openbaren aan Joodsch huishoudelijk personeel'.²¹⁰

Vanaf oktober 1941 gold voor joden een verbod om zonder vergunning van woonplaats te veranderen. De Duitse vertegenwoordiger bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken legde nog eens uit wat daarvan de reden was: de indringende noodzaak '*jederzeit zu wissen oder feststellen zu können wo der Jude zur zeit sich befindet.*' Elke jood moest op elk moment te pakken zijn. In principe was een verhuisvergunning een zaak van de *Generalkommissar für das Sicherheitswesen*, maar in noodgevallen, wanneer dat in het belang was van een arische verhuurder van een woning, kon de burgemeester zelf een vergunning afgeven.²¹¹ Henri Spreekmeester woonde in Kerkrade in één gemeubileerde kamer in de Kipstraat. Hij kreeg onverwacht de mogelijkheid om een hele woning te huren in de Reijerkuilenstraat. Hals over kop trok hij erin, zonder de voor joden vereiste verhuisvergunning. De politie van Kerkrade maakte proces-verbaal op. Het kon in der minne geregeld worden. Henri mocht blijven wonen en werd niet gestraft.²¹²

Hierna volgde een maatregel tegen joodse vluchtelingen. Kort na de bezetting van Nederland in juni en juli 1940 waren reeds de 'niet-arische vreemdelingen', dat wil meestal zeggen joodse vluchtelingen, geïnventariseerd. Waarschijnlijk hing dat samen met de wens van Hitler om de Duitse joden als eersten uit Nederland te verwijderen.²¹³ In alle gemeenten waren toen pamfletten opgehangen met de grote kop 'Bekendmaking'. In Sittard kon men lezen:

Het hoofd van de plaatselijke politie als bedoeld in artikel 1 van het Vreemdelingenreglement in de gemeente SITTARD, gezien artikel 4 van voornoemd reglement, VORDERT: dat alle niet-arische vreemdelingen [...] binnen 8 dagen na dagtekening van deze bekendmaking zich bij hem aanmelden aan het bureau van den VREEMDELINGEDIENST ten Politieburee a. d. Markt te Sittard, onder meebrenging van hun paspoort en eventuele andere identiteitspapieren. SITTARD, 3 juli 1940. Het hoofd van plaatselijke politie COENDERS.²¹⁴

Op 25 november 1941 trad de *Elfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz* in werking. Krachtens deze verordening verloren gevluchte joden hun Duitse of Oostenrijkse nationaliteit. De Nederlandse nationaliteit kregen zij er niet voor terug: ze werden statenloos. Hun vermogens in Duitsland vervielen aan het Duitse Rijk. De burgemeesters konden verblijfsvergunningen afgeven voor statenlozen. Formulieren daarvoor moesten worden aangevraagd bij de Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandsche Politie in Den Haag. De burgemeester van Nieuwenhagen vroeg

²⁰⁹ Rapport Majoor van Politie 20 augustus 1943, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 613.

²¹⁰ Circulaire Joodsche Raad 14 november 1941, RHCL, Archief 21.284A, N.I.Hoofdsynagoge Maastricht, inv. nr. 326.

²¹¹ Brief *Ministeralreferat* 1 november 1941, NIOD, Archief 020, *Verwaltung und Justiz*, inv. nr. 1462.

²¹² Proces-verbaal Politie Kerkrade 10 maart 1942, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 5241. Wellicht redde deze ervaring zelfs Henri's leven: na zijn contact met de politie besloot hij onder te duiken.

²¹³ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 106..

²¹⁴ Geciteerd in: Van Luijn, *Stadt Sittardt*, 217.

twaalf formulieren aan, één voor elk van zijn twaalf joodse burgers.²¹⁵ In de gemeente Maastricht verloren 114 personen hun Duitse nationaliteit, in Roermond 54, in heel Limburg ongeveer 600.²¹⁶

De beroving voltooid

Op 15 september 1941 werden de Hoofden van de Politie per telegram door de Procureur-Generaal ervan in kennis gesteld dat het voor joden van nu af aan verboden was goederen, huisraad, meubels, auto's, fietsen en andere bezittingen naar een andere plaats te brengen zonder schriftelijke toestemming van de *Zentralstelle*. Bij overtreding zou het gezinshoofd moeten worden gearresteerd, totdat de 'ontvreemde' goederen in de woning waren teruggekeerd.²¹⁷ Dat was de aanloop van verdere roof. De Eerste Liroverordening in augustus was beperkt gebleven tot personen met een hoog inkomen en een groot vermogen. De vrijstelling tot een vermogen van fl.10.000 kwam in maart 1943 te vervallen, waardoor 31.000 rekeningen van joden moesten worden overgeschreven naar Liro. Door middel van de Tweede Liroverordening, VO 58/1942 in mei 1942 poogde de bezetter het joodse restvermogen binnen te halen. Juwelen, edele metalen en een deel van de huisraad werd gevorderd. Mensen moesten die, evenals kunstvoorwerpen, kostbare boeken, porselein en waardevolle verzamelingen inleveren bij Lippmann en Rosenthal. Hetzelfde gold voor bewijzen van vorderingen op derden, patenten, auteursrechten en erfenisrechten. Nog lopende betalingen aan joden werden allemaal stopgezet. Wat joden mochten houden werd nauwkeurig omschreven: één gouden trouwring, één zilveren horloge, gebruikt tafelizilver.²¹⁸ Ontduiken van dit bevel kon leiden tot een gevangenisstraf van maximaal vijf jaar²¹⁹ of een geldboete van onbegrensde hoogte.

Op grond van dezelfde verordening moesten joden ook hun paarden, auto's en boten inleveren. In Venlo maakte men hierdoor een Opel Kadett buit, 4 cilinders, met 35.078 kilometers op de teller, chassisnummer K 37-11140A, kenteken P 29237.²²⁰ De meeste joden bezaten geen paard, boot of auto, maar wel een fiets. Zij moesten echter ook dit alledaagse vervoermiddel inleveren. Dit werd aan de burgemeesters meegedeeld in een brief van de Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandsche Politie van 22 juni 1942. Mochten er rijwielen door joden worden ingeleverd die niet in goede staat verkeerden, dan moesten die eerst worden gerepareerd op kosten van de voormalige eigenaar. Indien er aanwijzingen waren dat joden hadden geprobeerd een fiets door te verkopen of te schenken aan derden, moest onmiddellijk de *Sicherheitspolizei* hiervan in kennis worden gesteld.²²¹ De burgemeesters deden een week later verslag van de omvang van de buit. In Beek werden elf fietsen ingeleverd. Jacob Benedik leverde zijn nieuwe Gazelle herenfiets in, gemerkt nummer 80398; slager Bernard Meijer een ongemerkte bakfiets, die hij had gebruikt voor het bezorgen van vleeswaren bij zijn klanten.²²² De burgemeester van Echt rapporteerde dat 'in deze gemeente wonende joden niet in het bezit van een rijwiel' waren.²²³ Dat laatste kon kloppen, want vier van de vijf joden uit Echt woonden in een klooster, de vijfde was gemengd gehuwd. Zijn fiets zal eigendom van zijn familie zijn geweest. Het viel de burgemeester van Maastricht op dat een groot aantal gezinnen waarvan hij had verwacht dat men minstens één fiets zou bezitten, beweerden er geen te hebben. Daarom gaf hij een lijst met 54 namen aan de Commissaris van Politie, met het

²¹⁵ Brief Burgemeester Nieuwenhagen 7 januari 1942, GA Landgraaf, Archief Gemeente Nieuwenhagen, inv. nr. 1214.

²¹⁶ Naamlijst, RHCL, Archief Burgerlijke Stand en Bevolking Maastricht, inv. nr. 126a; en : naamlijst 25 november 1941, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

²¹⁷ Telegram Proc.-Gen. van Politie 15 september 1941, GA Landgraaf, Archief Gemeente Nieuwenhagen, inv. nr. 1214.

²¹⁸ Aalders, *Roof*, 201-203; en: Van Tielhout, *Banken in bezettingstijd*, 83-87.

²¹⁹ In de praktijk betekende dit vaak opzenden naar Mauthausen.

²²⁰ Lijst automobielen juni 1942, NIOD, Archief 077, HSSPF, inv. nr. 1407.

²²¹ Brief Gevolmachtigde 22 juni 1942, Euregionaal Archief, Archief Gemeente Urmond, inv. nr. 01.

²²² Van Rens et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis*, 86.

²²³ Brief Burgemeester Echt 25 juni 1942, GA Echt-Susteren, Archief Gemeente Echt 1938-1989, inv. nr. 784.

verzoek om uit te zoeken of deze joden wellicht een of meer fietsen hadden achtergehouden. De politie deed haar onderzoek grondig. Uiteindelijk resulteerde dat in twee verdachten: de heren Lipschitz en Hermann zouden de verordening hebben genegeerd. Over hen werd overleg gevoerd met *Judensachbearbeiter* Hans Conrad van de *Sicherheitspolizei*.²²⁴ Kennelijk had het toen voor beiden geen grote gevolgen. De *Sicherheitspolizei* kreeg een tip dat de jodin Ellen van Leeuwen-Hoffmann in Gennep haar fiets had afgestaan aan de dochter van wethouder C.W. Steinmann, in plaats van hem in te leveren bij de autoriteiten. De veldwachter kreeg opdracht de zaak uit te zoeken. 'Niets aan de hand', zo rapporteerde deze, 'er was slechts sprake geweest van de ruil van de fiets tegen een kinderbedje' voor de in 1940 geboren dochter Anneke van Ellen van Leeuwen.²²⁵

In november werden alle banktegoeden bijgeschreven op het eerder vermelde *Sammelkonto*. Joden ontvingen vanaf januari 1943 alleen nog een kleine bijdrage voor hun levensonderhoud via de Joodsche Raad, die daarvoor putte uit het *Sammelkonto*. De joden waren op een doeltreffende manier beroofd.²²⁶

De bezetter nam zowel maatregelen om eigen woningen van joden in handen te krijgen, als om joden uit hun gehuurde woning te zetten. Krachtens verordening 154/1941 van 11 augustus 1941 hadden joden eigen woningbezit en ander onroerend goed, alsmede hypotheek, via de Kamer van Koophandel moeten aanmelden bij de *Niederländische Grundstückverwaltung (NGV)*. Deze wees voor elke woning een *Verwalter* aan, die ervoor moest zorgen dat de huizen werden verkocht en de opbrengst van de verkoop gestort op het *Sammelkonto* van de *Vermögensverwaltung und Renteanstalt* bij de Liro, waaruit de voormalige eigenaar 'schadeloos' zou worden gesteld in honderd kwartaaltermijnen. De verkoop, voor veel te lage prijzen, wilde niet erg vlotten omdat veel Nederlandse hypotheekbanken niet bereid waren mee te werken.²²⁷ Toen de eigenaren werden gedeporteerd bleek de helft van de verkopen nog niet te zijn afgehandeld.²²⁸

Tot januari 1943 bestond er met betrekking tot de vordering en toewijzing van joodse huurwoningen een vrij chaotisch beleid. Dat verschilde sterk per gemeente: burgemeesters hadden een grote mate van beleidsvrijheid om woningen te laten ontruimen door de bewoners te dwingen om te gaan samenwonen met andere joodse gezinnen.²²⁹ Louis Tas schreef op 3 maart 1942: 'Er worden [in Maastricht] vele joden uit hun huizen gezet. Ook in dit huis is alles geregistreerd.'²³⁰ Het bejaarde vluchtelingenechtspaar Steinberg-Hertz had een huis gehuurd in Beek, een fraaie woning aan de Rijksweg. Toen burgemeester Joop van Sonsbeeck in 1941 om principiële redenen aftrad werd de NSB-er Godfried Smalbach tot burgemeester benoemd. Deze had zijn zinnen gezet op het huis van Steinberg. Op alle mogelijke manieren en na inschakelen van achtereenvolgens de Commissaris der Provincie en de Hoofdinspecteur van de Politie, lukte het hem uiteindelijk om Steinberg te bewegen 'vrijwillig' zijn huis te verlaten. Het echtpaar verhuisde naar een bovenwoning in Grevenbicht.²³¹

Vanaf 1943, toen veel joodse gezinnen waren gedeporteerd of ondergedoken, werd de woningroof gecoördineerd door de *Beauftragte*. Deze liet in alle gemeenten een inventarisatie van joodse woningen uitvoeren, zowel van panden die reeds door de bewoners waren verlaten, als van de woningen die nog werden bewoond. Alex Keyzer in Venlo, Roermondschestraat 11, werd verplicht met zijn gezin te gaan samenwonen met de familie D. Schönbach, Nieuwstraat 43. Op 12 maart 1943

²²⁴ Correspondentie in: RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1938.

²²⁵ Rapport politie Gennep 21 juli 1942, GA Gennep 1940-1946, inv. nr. 117.

²²⁶ Aalders, *Roof*, 171-173.

²²⁷ Ibidem, 144-146.

²²⁸ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 5 eerste helft*, 574-577.

²²⁹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 449.

²³⁰ Dagboek L.M.Tas 3 maart 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 468.

²³¹ Uitgebreide correspondentie hierover, NIOD, Archief 086, *Beauftragten*, inv. nr. 398. Het echtpaar werd vanuit Grevenbicht in april 1943 gedeporteerd naar Vught en vervolgens naar Westerbork en Sobibor.

verhuisde het gezin. Keyzer vroeg aan de burgemeester een bewijs dat het inderdaad een gedwongen verhuizing was geweest. Met dit bewijs hoopte hij van Lippmann en Rosenthal de verhuiskosten vergoed te krijgen.²³²

De laatste rechten ontnomen

Via een aankondiging in *het Joodsch Weekblad* van 20 maart 1942 vernamen joden dat hen ook autorijden met onmiddellijke ingang was verboden. Men kon slechts in uitzonderingsgevallen een vergunning krijgen via de *Zentralstelle*.

Op 1 maart 1942 liet Hitler, op verzoek van *Reichsleiter* Alfred Rosenberg een *Führererlass* uitgaan, dat een begin maakte met de zuivering van bibliotheken van onwelgevallige 'joodse' geschriften.

Juden, Freimaurer und die mit ihnen verbündeten weltanschaulichen Gegner des Nationalsozialismus sind die Urheber des jetzigen gegen das Reich gerichteten Krieges. Die planmäßige geistige Bekämpfung dieser Mächte ist eine kriegsnotwendige Aufgabe,

zo begon de proclamatie. Verder was te lezen dat Rosenberg de opdracht had gekregen deze taak op zich te nemen. Zijn *Einsatzstab für die besetzten Gebiete* kreeg het recht om bibliotheken, archieven, vrijmetselaarsloges en vergelijkbare culturele en levensbeschouwelijke instellingen te doorzoeken naar het betreffende materiaal en dit in beslag te nemen. De regeling gold ook voor cultuurgoederen die in handen van joden waren.²³³

Sommige boeken waren buitengewoon ongewenst. De schrijver Salomon Herman Hamburger, wiens familie later in Limburg zou onderduiken, schreef onder pseudoniem Herman de Man de brochure *Over Joden en hunnen vervolgers*. Het felle anti-nationaalsocialistische geschrift werd breed gelezen en verspreid. Rauter droeg aan alle Procureurs-Generaal op om in alle bibliotheken en leeszalen het boekje op te sporen en in beslag te nemen.²³⁴ Hetzelfde gold voor de brochure van A.B. Soep, *Het jodendom. Antisemitisme vanuit een sociaal-historisch gezichtspunt bezien*.²³⁵ Ook bekende boeken die kritiek leverden op de Duitse politiek waren verboden. Op de lijst stond het anti-oorlogsboek van Erich Maria Remarque, *Van het Westelijk Front geen nieuws*.²³⁶ In oktober 1942 kregen gemeente- en schoolbesturen in de regio Heerlen opdracht van de Inspecteur van het Lager Onderwijs om zogenaamde 'Joodsche boeken' onmiddellijk uit de roulatie te nemen. Dat gold ook voor lesmethoden die waren samengesteld door een of meerdere joodse auteurs. Zo was de methode *Van kindertaal tot moedertaal* door E. Evers, R. Kuitert en I. van der Velde (jood) verboden. Er bestond geen bezwaar tegen gebruik van de nieuwste druk, die nog slechts onder redactie van Evers en Kuitert was uitgegeven.²³⁷ Waren bovenstaande voorbeelden van censuur nog begrijpelijk, gezien vanuit het perverse Duitse standpunt, de lijsten van verboden boeken die met grote regelmaat door het parket van de Procureur-Generaal werden rondgestuurd, wekten eerder de lachlust op. Hierop stonden onder meer *De Enkhuizer Almanak*, Victor van Vriesland, *Spiegel van de Nederlandsche Poëzie*, Albert Verwey, *Oorspronkelijk Dichtwerk* en N.J. Smulders en J.G.H. Holt, *Periodieke Onthouding in het Huwelijk. Methode Ogino*.²³⁸

²³² Brief Keyzer 25 april 1943, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1721. Lang zou Keyzer niet in zijn nieuwe woning kunnen blijven, want op 8 april moest hij de provincie verlaten, toen die verboden gebied werd voor alle joden. Als oud-strijder van het Duitse leger kreeg hij het privilege om niet naar Vught te gaan, maar met zijn vrouw te verhuizen naar Amsterdam. Daar dook hij onder en overleefde de oorlog.

²³³ *Führererlass* 1 maart 1942, NIOD, Archief van de *Beauftragten*, Archief 086, inv. nr. 396.

²³⁴ Brief Proc.-Gen. van Politie 31 juli 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222.

²³⁵ Brief Proc.-Gen. van Politie 13 augustus 1942, ibidem.

²³⁶ Lijst verboden boeken april 1941, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 308.

²³⁷ Brief Inspecteur van het L.O. 9 oktober 1942, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2516.

²³⁸ Lijst verboden boeken 7 oktober 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 222.

Joods gedachtengoed was gevaarlijk voor ‘ariërs’, maar ook hun lichamelijke intimiteit. Op 5 april 1942 schreef de Secretaris-Generaal van Justitie aan zijn ondergeschikten, dat hij zich zorgen maakte over ‘een buitensporige toeneming van gemengde huwelijken tusschen Joden en niet-Joden’. Hij verzocht aan de ambtenaren van de Burgerlijke Stand om van elk voorgenomen gemengd huwelijk meteen de *Sicherheitspolizei* in kennis te stellen. De joodse partner werd bedreigd met opzending naar Mauthausen.²³⁹ Enige dagen later werden deze gemengde huwelijken verboden. Ook geslachtsverkeer buiten het huwelijk tussen joden en niet-joden werd strafbaar. Deze maatregel kwam niet bij verordening, maar werd alleen aangekondigd in *het Joodsch Weekblad*. In juni werd in Heerlen Charlotte Schönthal gearresteerd. Aanvankelijk meldde de Commissaris van Politie dat zij ervan werd verdacht ‘zich anti-Duitsch te hebben uitgelaten’. Later corrigeerde hij deze mededeling in een briefje aan zijn burgemeester: ‘Schönthal is niet gearresteerd wegens het bezigen van anti-Duitsche uitlatingen, maar als zijnde in strijd te hebben gehandeld met de wetten van Nürnberg (het hebben van vleeschelijke gemeenschap met een arische man): *Blutschutzgesetz*.’²⁴⁰

Op 30 juni 1942 liet Rauter de ‘Tweede Beschikking over het Optreden van Joden in het Openbaar’ uitgaan. Hierin werden aan joden de laatste vrijheden onttrokken. Zij moesten van 8 uur ‘s avonds tot 6 uur in de ochtend binnenshuis blijven. Alleen tussen 15 en 17 uur mochten ze in niet-joodse winkels boodschappen doen. Apotheken waren van deze regel uitgezonderd. Het was ook verboden om kapperszaken en paramedische inrichtingen te betreden. Verder mochten joden geen goederen thuis laten bezorgen. Zij mochten zich evenmin ophouden in particuliere woningen en tuinen van niet-joden. Het was verboden gebruik te maken van openbare telefoons. Ook gold een verbod om met het openbaar vervoer te reizen. De *Sicherheitspolizei* kon hierop een uitzondering maken door een speciale reisvergunning af te geven, maar in dat geval mochten joden alleen reizen in de laagste klasse van het openbare vervoer en dan nog alleen in een rookafdeling. Zij mochten alleen een zitplaats innemen als alle arische reizigers voldoende plaatsen hadden. Het reisverbod zorgde ervoor dat joden die wilden onderduiken al strafbaar waren vóór zij waren opgeroepen voor deportatie.²⁴¹ Enkele weken later werden door de PTT alle joodse telefoonverbindingen afgesloten. Overtreding van één van de verboden kon worden bestraft met zes maanden hechtenis of een geldboete van duizend gulden.²⁴²

Mejuffrouw M. van der Hoop, een medewerkster van de Joodsche Raad, beschreef hoe haar reis verliep, toen zij – met toestemming – per trein naar Maastricht ging, om daar te assisteren bij de eerste grote wegvoering van joden op 25 augustus 1942: ‘Maandag 7.43 uur Amstelstation. Het gebod is: ‘Joden 3^e klasse, rooken, en staan als het vol is’. Dat viel wel mee, want na Utrecht konden we zitten, en 3^e klasse rooken heb ik altijd gereisd.’²⁴³

Personen die nog werk hadden op enige afstand van hun woonplaats, werden door de maatregelen gedwongen om ander werk te zoeken, of – met toestemming van de autoriteiten – te verhuizen naar de plaats waar ze werkten. Simon van der Horst uit Beek was mede-eigenaar van een textielbedrijf in Amsterdam. Hij liet zich in Beek uitschrijven en verhuisde naar Amsterdam. Zijn gezin bleef achter in Beek.²⁴⁴

Het verbod om gebruik te maken van het openbaar vervoer zorgde vooral voor problemen voor oudere mensen die met de bus hun wekelijkse boodschappen gingen halen. Maar gelukkig was er de Joodsche Raad, die in zulke gevallen kon bemiddelen dat de *Sicherheitspolizei* voor hen een

²³⁹ Brief Secr.-Gen. van Justitie 8 april 1942, RHCL, Archief Burgerlijke Stand en Bevolking Maastricht, inv. nr. 126a.

²⁴⁰ Correspondentie juni 1942, Rijckheyt, archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 213.

²⁴¹ Houwink ten Cate, ‘Mangelnde Solidarität’, 109.

²⁴² Presser, *Ondergang deel 1*, 236-239.

²⁴³ Verslag van een medewerkster Joodsche Raad, NIOD, Archief J.J. (Koos) Vorrink, (dossier 186c) inv. nr. 3a.

²⁴⁴ Van Rens et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis*, 85.

uitzondering maakte. Philip Cohen, vertegenwoordiger van de Raad in Venlo, schreef een brief ten behoeven van de oude weduwe Bertha Oster-Cahn, 'welke zeer gebrekkig is'. Deze vrouw was gewend op zaterdag in de stad haar boodschappen te doen en aansluitend de synagoge te bezoeken. Hij vroeg 'in dit bijzondere geval' haar toe te staan 'van de Maasbuurtspoorweg gebruik te mogen maken, opdat zij haar plichten kan nakomen'.²⁴⁵

De beperkingen werden intens gevoeld in de persoonlijke levenssfeer van mensen. Simon Trompetter uit Kerkrade wilde zijn tachtigste verjaardag vieren en daarbij zijn in Amsterdam wonende familie verwelkomen. De burgemeester verbood om voor die gelegenheid het Hubertushuis af te huren en de Amsterdamse familieleden kregen geen toestemming om die dag naar Kerkrade te reizen.²⁴⁶

De 22-jarige Jacques Drielsma uit Vaals had uitstel van deportatie gekregen door werk te aanvaarden als ondergronds mijnwerker. Hij schreef een aantal ontroerende brieven naar zijn tienjarig nichtje Flora Drielsma in Maastricht, op wie hij erg was gesteld, maar die hij als gevolg van de voor joden geldende reisbeperkingen nooit meer kon zien. Hij wekte haar op om goed te leren en ervoor te zorgen dat ze haar droom om ooit onderwijzeres te worden, kon waarmaken. Op 16 september 1942 schreef hij:

Ik werk nog altijd in de kolenmijn, dat is heel diep onder de grond, bijna 500 meter. Je zou je slap lachen als je me kon zien wanneer ik daar uit kwam. Dan ben ik helemaal zwart, van onder tot boven. Alleen mijn ogen en mijn tanden zijn nog wit. [...]. Daar krijgen we extra rantsoenen, varkensvlees. Ik zal altijd spek kopen, dan stuur ik ook iets naar jou. Dat moet je dan maar lekker opeten, daar word je groot en sterk van. [...] Ik wou dat ik nog eens naar je toe kon komen, maar dat gaat jammer genoeg niet meer.

Op 18 oktober nog een brief:

Mama heeft het zeker ook druk nu ze alles alleen moet doen. Zoo lang duurt de oorlog toch niet meer, en dan kan ze weer een dienstmeisje nemen. Dan wordt alles weer beter. [...] Ik zou jullie, en vooral jou, nog eens heel graag terugzien, maar dat gaat tegenwoordig erg moeilijk met die reisvergunning en zoo. [...], wees zelf zeer hartelijk gegroet van je oom Jacques.²⁴⁷

Veel Limburgers keurden de beperkende maatregelen voor joden af en lieten dat ook blijken. Echter er waren ook andere geluiden. NSB-burgemeester A. Regout van Maasbree nam een eigen initiatief om de bewegingsvrijheid van joden nog verder te beperken. Op 14 juli 1942 paste hij de Algemene Politieverordening in zijn gemeente aan. Het werd in Maasbree aan joden verboden 'zich in de gemeente te bevinden buiten den openbare provinciale weg van Blerick naar Helden en buiten den Rijksweg van Blerick naar Kessel.' Kort hierna werd deze bepaling overigens weer ingetrokken.²⁴⁸

Met de ster

Joden waren geïsoleerd, beknod in hun vrijheid en beroofd. Nu kregen zij een zichtbaar merkteken: vanaf 2 mei moesten alle joden ouder dan zes jaar een gele ster zichtbaar dragen op hun kleding. Die ster moest de grootte hebben van een handpalm en voorzien zijn van het zwarte opschrift 'jood'. Zij

²⁴⁵ Brief Cohen 9 augustus 1942, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 1402.

²⁴⁶ Van Zandvoort, red., *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog*, 92.

²⁴⁷ Brieven van J. Drielsma, privé-archief A. Drielsma, Maastricht. De afstand Vaals-Maastricht is 25 kilometer, maar Jacques zag zijn nichtje nooit terug. Hij werd op 11 november gearresteerd en overleed als lid van de Koselgroep 'ergens in Midden-Europa'. Flora en het hele gezin overleefden de oorlog in onderduik.

²⁴⁸ P.J.G.M. Mulders-Thijssen en L.C.A. Grubben, *Dat waren de oorlogsjaren. Het dorp Maasbree en ervaringen van Maasbreenaren in de jaren 1939-1945* (Maasbree 1994) 270.

moest worden gedragen op borsthoogte van het kledingsstuk. De Joodsche Raad stelde sterren beschikbaar tegen betaling van vier cent per stuk. Eretekens, onderscheidingen en dergelijke mochten door joden niet langer worden gedragen. Overtreding van de sterplicht zou worden bestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden of een boete van duizend gulden.²⁴⁹

De verplichting om een ster te dragen werd ervaren als zeer vernederend. De scholier Maurits de Leeuw uit Beek deed zijn ster af, als hij met de fiets in Maastricht naar school ging. Iedereen in Beek kende hem; niemand heeft hem ooit hierover lastig gevallen.²⁵⁰ Joden ondervonden in de eerste weken meestal veel sympathieke reacties wanneer zij zich met ster op straat vertoonden.²⁵¹ Mensen zetten demonstratief hun hoed af wanneer ze een vrouw of man met een ster tegenkwamen. Sympathie betuigen met joden in deze moeilijke dagen kon echter gevaarlijk zijn. De politiecommissaris van Heerlen rapporteerde op 27 mei 1942 aan de Commissaris der Provincie dat zijn mensen ene A.J. Odekerken hadden gearresteerd, omdat hij ervan werd verdacht de spot gedreven te hebben met het voorschrift dat joden verplicht waren een ster te dragen.²⁵² Eveneens in Heerlen bevestigden sommige niet-joden een ster op hun kleding. In Maastricht droeg P. Frantzen met trots een gele davidsster. Hij was zelf geen jood, maar wel zijn echtgenote Elsa Nooitrust. Hij werd door de Maastrichtse politie gearresteerd. Hij verklaarde: 'Als mijn vrouw hem [de ster] moet dragen, dan draag ik hem ook.' Hij werd vrijgelaten, maar enkele weken later in opdracht van de *Sicherheitspolizei* opnieuw gearresteerd. Hij kwam toen in het concentratiekamp Neuengamme terecht waar hij overleed.²⁵³

Er werden joden verklikt door niet-joden omdat zij geen ster droegen. Uit een dagrapport van de politie in Venlo:

M., 44 jaar, chauffeur, kringrapporteur van de N.S.B., deelde meede: De laatste tijd zie ik de Jood Van Gelder, wonende aan de Stolbergweg alhier, vaker zonder Davidsster langs de straten lopen. Heedenmorgen om 10.32 uur zag ik dat Van Gelder over het terrein van de Maasbuurtspoorlijn kwam. Hij droeg toen wel een Davidsster, doch hield daar een lederen tasch voor, zoodat deze ster bijna niet zichtbaar was. Van Gelder ging vervolgens de openbare rijwielstalling in het station binnen. Ik zag dat hij in die stalling bezig was zijn tasch achterop een fiets te binden. Daarop verliet Van Gelder die stalling. De Davidsster droeg hij toen niet. Ik heb hem aangesproken en tegen hem gezegd dat hij wel wist waarom ik hem aansprak. Die jood heeft zich dus vermoedelijk schuldig gemaakt aan 3 strafbare feiten: 1. Zich zonder Davidsster in 't openbaar vertoonen; 2. Zich bevinden in openbare gelegenheid; 3. Verm. zijn rijwiel niet ingeleverd.[...] ²⁵⁴.

Leonard van Gelder werd door de politie gearresteerd en zat enige tijd in het Huis van Bewaring in Maastricht. Hij werd daaruit ontslagen, maar een paar weken later met de grote deportatie van 25 augustus naar Westerbork gebracht.²⁵⁵

De Commissaris van Politie van Maastricht gaf in een 'Bekendmaking' aan zijn personeel op 7 mei 1942 uiting aan zijn vermoeden dat nog veel joden 'vooral diegenen die er als Ariër uitzien', rondliepen zonder ster. Hij droeg zijn personeel op

²⁴⁹ In de praktijk betekende arrestatie wegens het niet dragen van de ster vaak deportatie en de dood van de betreffende persoon.

²⁵⁰ Interview auteur met Maurits de Leeuw.

²⁵¹ Salomon Silber, *Een Joods gezin in onderduik* (Kampen 1997) 55.

²⁵² Brief politiecommissaris 27 mei 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 518.

²⁵³ Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet*, 217. Mevrouw Frantzen overleefde de oorlog.

²⁵⁴ Dagrapport politie Venlo 10 juli 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 191.

²⁵⁵ In Kosel werd Van Gelder uit de trein gehaald. Hij overleed in het voorjaar van 1943 'ergens in Midden-Europa'.

er ten strengste op toe te zien dat de desbetreffende Verordening wordt nageleefd. Indien overtreding wordt geconstateerd dient de betreffende persoon onmiddellijk te worden aangehouden, en [...] ter beschikking van de *Sicherheitspolizei* [te worden gesteld] Bedoelde *Sicherheitspolizei* (*Herr Nitsch*) dient alsdan terstond te worden ingelicht via den Inspecteur van Dienst.²⁵⁶

Straffen

Joden die één van de vele anti-joodse maatregelen niet nakwamen, werden daarvoor extreem zwaar gestraft, vaak met hun dood tot gevolg. Op 28 mei 1942 liet de Gewestelijk Politiepresident van Eindhoven weten aan alle Hoofden van Politie, dat zij verplicht waren in alle processen-verbaal expliciet te vermelden wanneer iemand jood was. Alle dossiers van afgedane zaken waarin joden waren betrokken, moesten worden opgestuurd naar het Departement van Justitie.²⁵⁷ Op 4 juni schreef de Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandsche Politie:

[Ik deel u] mede, dat met ingang van heden joden, die zich aan genoemde overtredingen schuldig maken, ter beschikking dienen te worden gesteld van den *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, of van diens *Aussenstelle* in de onderscheidene provinciën. Hiertoe wordt de joodsche verdachte onmiddellijk na zijn arrestatie aan de Duitse *Sicherheitspolizei* overgegeven [...]²⁵⁸

Officieel moesten overtredingen door joden worden beoordeeld door de Duitse rechter, maar in de praktijk werden bijna alle gevallen afgehandeld door de *Sicherheitspolizei* zelf.²⁵⁹

Op 3 augustus 1942 werd op het station van Maastricht door de Maastrichtse politie, op verzoek van de Rijksrecherche centrale, Elisabeth Sanders-de Metz uit Amsterdam gearresteerd. Deze jonge joodse vrouw droeg geen ster en was in het bezit van een vals persoonsbewijs. Zij werd er, volgens de Commissaris van Politie, van verdacht te willen vluchten naar Zwitserland.²⁶⁰ In Heerlen arresteerde de politie in maart 1943 Sigismund Kosten wegens '*Übertretung der Bekanntmachung no 13 vom Generalkommissar für das Sicherheitswesen, betr. Kennzeichnung der Juden*'.²⁶¹ In Beek werd door de veldwachter op 22 juni 1942 Yzak Polak, een handelsreiziger uit Zandvoort, gearresteerd. Polak had zich schuldig gemaakt aan een dubbel vergrijp: hij was niet in het bezit van een vergunning om zijn woonplaats te verlaten en hij droeg geen ster. Hij werd overgedragen aan de *Sicherheitspolizei*.²⁶²

²⁵⁶ Bekendmaking Commissaris van Politie 7 mei 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

²⁵⁷ Brief Politiepresident 28 mei 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

²⁵⁸ Brief Gevolmachtigde 4 juni 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 310.

²⁵⁹ Derk Venema, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting* (Wijchen 2007) 210.

²⁶⁰ Brief Commissaris van Politie 4 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1531. Het leven van Elisabeth eindigde op 15 december 1942 in Auschwitz.

²⁶¹ Overzicht arrestaties maart 1943, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 521. Kosten werd als strafgeval gedeporteerd naar Sobibor.

²⁶² Polak kwam in Westerbork terecht, maar kon aantonen dat hij met een arische vrouw was gehuwd. Hij werd in Westerbork gevangengehouden tot augustus 1942, toen de katholieke joden waren gearresteerd. Samen met de andere gemengd gehuwden kreeg hij daarna zijn vrijheid terug. Vanuit zijn woonplaats schreef hij op 10 augustus een dankbriefje aan de familie in Beek die hem had opgevangen: 'Ik ben zaterdagmiddag in goede welstand thuisgekomen. De belangstelling was overweldigend. Veel bloemen, blijdschap en medeleven. [...] Ik dank u nogmaals voor de geboden hulp. Mijn zuster met man en kind uit Amsterdam moeten weg. Daarvoor kan men alleen maar bidden.[...]'. Polak werd in 1943 door joodse artsen 'gesteriliseerd'. Toch achtte hij het veiliger om in de laatste fase van de oorlog opnieuw in Beek onder te duiken, op hetzelfde adres als waar hij in

Een jood die door een rechtbank werd veroordeeld tot een gevangenisstraf van zes weken of langer zou automatisch naar het concentratiekamp Mauthausen worden gezonden om zijn straf uit te zitten. Er werden daadwerkelijk tot november 1942 ongeveer 400 Nederlandse joden voor straf naar Mauthausen gebracht.²⁶³ Ook vijf Limburgers trof dit lot: deportatie via de gevangenis van Maastricht en het concentratiekamp Amersfoort naar dit kamp van de dood. Het waren Leo Hertz uit Doenrade, Max Weinblum en Walter Moritz uit Kerkrade, Silvain Wolff²⁶⁴ uit Sittard en Elias Polak uit Maastricht.²⁶⁵ Daarnaast kwamen tien in Limburg gearresteerde niet-Limburgers in Mauthausen terecht. Voor de meesten van hen bestond het vergrijp uit het niet dragen van de jodenster of het 'zonder toestemming van de autoriteiten van woonplaats veranderen', dat wil zeggen onderduiken. Allen kwamen om het leven. Naar Mauthausen gingen alleen mannen; vrouwen bleven in Amersfoort en werden later via Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd. Van vijf personen die op 6 juli 1942 zonder ster werden gearresteerd in de lijnbus van Maastricht naar Eijsden, gingen de vrouwen Klara Klatser-de Haan en Nelly Veffer-Vleeschhouwer via Amersfoort en Westerbork naar Auschwitz; de drie mannen Nathan Betel, Léon Zadick en Aäron Klatser op 8 oktober van Amersfoort naar Mauthausen.²⁶⁶

De eerste grootschalige arrestatie in Limburg had plaats op 20 mei 1942. Negen joodse mannen uit Maastricht en één uit Heer werden op last van de *Sicherheitspolizei* door de gemeentepolitie opgepakt. Het waren notabele leden van de joodse gemeenschap: een advocaat, een fabrikant, enkele grote winkeliers en kooplieden. Het is onbekend of de Duitsers zelf wisten dat ze hiermee ook de verzetsman Frederik Goldsteen in handen hadden.²⁶⁷ De reden van de arrestatie was nu niet een vergrijp van de joden zelf, maar het feit dat onbekenden bordjes met het opschrift 'Voor joden verboden' 'kwaadwillig' hadden verwijderd.²⁶⁸ Drie van de arrestanten, Marcus Salomon, Eduard von Geldern en Salomon Brünn werden vrijgelaten omdat ze gemengd gehuwd waren. Omdat het getal van tien kennelijk tevooren was vastgesteld werden drie nieuwe slachtoffers gearresteerd. Louis Tas schreef in zijn dagboek: 'Donderdag 28 [mei 1942]. Een week geleden werd 's ochtends Leo Cohen [bedoeld is Cahn HvR] hier weggehaald om de tien joden (Minjan) vol te maken; men had er namelijk enige losgelaten, waaronder Salomons [bedoeld Salomon HvR]'.²⁶⁹ In deze groep vond de eerste moord plaats op een Limburgse jood. In juli 1942 werd Louis Salomon in het kamp Amersfoort doodgeknuppeld. Hij was gemengd gehuwd, maar werd verdacht van communistische sympathieën. Daarom was hij niet, zoals drie anderen, vrijgelaten. Een beruchte opzichter van een joods werkcommando, Hugo Hermann Wolf, in het kamp bekend onder de naam 'het Kerstmannetje', sloeg en trapte Salomon zo hevig dat hij de volgende dag aan de gevolgen overleed.²⁷⁰ De meeste andere leden van de Maastrichtse groep werden vanuit Amersfoort naar Auschwitz gedeporteerd op 16 juli. Die dag werden 312 gevangenen, waaronder negen Maastrichtenaren, met een extra trein uit Amersfoort naar station Hooghalen gereden. Daar werden de wagons vastgekoppeld aan een trein

1942 was gearresteerd. Na de oorlog kreeg het echtpaar Polak kinderen, een bewijs dat een sterilisatie door joodse artsen niet altijd doeltreffend werd uitgevoerd (interview auteur met familie Visschers Beek).

²⁶³ Dominicus, *Mauthausen*, 13-14.

²⁶⁴ Wolff met dubbele *f*, niet te verwarren met Sylvain Wolf, eveneens uit Sittard, die in het volgende hoofdstuk aan de orde komt.

²⁶⁵ Archief Rode Kruis Den Haag, inv. nr. 95591.

²⁶⁶ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07A17, Gevangenis Maastricht. Alle vijf genoemde personen kwamen om in de kampen.

²⁶⁷ Deze radiotechnicus had voor het verzet een radiozender gebouwd.

²⁶⁸ Deze gebeurtenis speelde zich ook op vrijwel identieke wijze af in Leeuwarden, waar om dezelfde reden ook tien notabele mannen werden gearresteerd op 13 april. Zij kwamen via Amersfoort in Mauthausen terecht. Zie: H.Beem, *De Joden van Leeuwarden* (Assen 1974) 271.

²⁶⁹ Dagboek L.M.Tas, 28 mei 1942, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 468.

²⁷⁰ Rechtbankverslag in diverse kranten 23 november 1948.

met ongeveer 500 gevangenen uit Westerbork.²⁷¹ Nog twee Limburgers werden met dezelfde trein via Amersfoort en Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd. Icek Gold uit Maastricht was op 9 september 1941 in de gevangenis van Maastricht ingesloten. Hij was op 11 september overgebracht naar Amersfoort.²⁷² De 61-jarige Israel Salomons uit Kerkrade werd op 28 april 1942 aangehouden door de *Sicherheitspolizei*, kennelijk voor een overtreding.²⁷³

Joodse reacties

Niet alle joden wachtten passief af wat de toekomst hen zou brengen. Een groep was al bij het begin van de bezetting gevluht naar het buitenland. Anderen bereidden in een vroeg stadium hun onderduik voor. Dit waren duidelijke en moedige vormen van verzet. Het kwam ook voor dat joden, in een wanhopige poging om zichzelf te redden, collaboreerden met de bezetter, soms door anderen te verraden. Fritz Jacobsohn uit Mook werd na de oorlog door een dorpsgenoot van verraad beschuldigd. Hij werd gearresteerd, maar in april 1946 door het Bijzonder Gerechtshof in den Bosch vrijgesproken en van alle blaam gezuiverd.²⁷⁴ Bewezen verraad door joden ben ik in Limburg niet tegengekomen.

Overall in het georganiseerde verzet waren joden relatief oververtegenwoordigd, speciaal jongeren en voormalige vluchtelingen. Dat was vooral het geval in de eerste helft van de oorlog. Joden die werden gearresteerd als gevolg van verzetsactiviteiten werden extra zwaar gestraft. Vanaf 1943 nam het aantal joden in het verzet af: velen waren al gedeporteerd en aan de overigen was geen enkele bewegingsruimte meer gelaten.²⁷⁵

Joseph (Jupp) Mahler had als vrijwilliger gevochten voor Duitsland in de Eerste Wereldoorlog. Omdat hij hierbij ernstig gewond was geraakt, was hij onderscheiden met het IJzeren Kruis. Hij werd lid van de socialistische *SPD*. Na de oorlog zette hij in Krefeld een goed renderende drukkerij op. De boycot van joodse bedrijven in 1933 deed hem besluiten zijn bedrijf te verplaatsen naar Venlo. Hier stichtte hij de Reclame- en Kalenderfabriek Rekafa aan de Panhuisstraat. In Duitsland doken in die tijd communistische anti-nazi-pamfletten op. De *Gestapo* beschuldigde de uitgeweken jood Mahler ervan deze in zijn Venloos bedrijf te hebben gedrukt. Op verzoek van de Duitse politie deden Venlose politieagenten een huiszoeking in de drukkerij. Zij vonden antifascistisch propagandamateriaal en ook aanwijzingen dat Mahler in contact zou staan met Radio Moskou. In december 1936 werden Mahler en zijn vrouw Hedwig gearresteerd en na een onzorgvuldig proces naar België uitgewezen. Hun bedrijf werd in Venlo openbaar geveild. Na enige tijd was het geld, dat de Mahlers uit de openbare veilig hadden ontvangen, op. Zij gingen zich toen onder meer bezighouden met smokkel van levensmiddelen van Nederland naar België. Hiervoor werden zij door de Belgische politie begin 1940 gearresteerd en weer uitgewezen naar Nederland. De politie van Venlo zette hen toen over de Duitse grens. De *Gestapo* bereidde een proces voor tegen Mahler. Ondertussen was Nederland

²⁷¹ Brief van Commissaris van Politie 22 mei 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1531; en: Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A 17, Gevangenis Maastricht. Gustaaf Wijngaard, Frederik Goldsteen, David Leo Cahn, Levie Velleman, Louis Elekan en Isaac Neuburger kwamen om in de gaskamer van Auschwitz op 14 of 18 augustus. Drie anderen, Salomon Victor Hertzdahl, vennoot van de gelijknamige confectieketen, Joseph Sander en de gemengd gehuwde Izaak Blitz, overleden enige maanden later in het kamp.

²⁷² Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A 17, Gevangenis Maastricht.

²⁷³ Brief Burgemeester van Kerkrade 4 mei 1942, GA Kerkrade, inv. nr. 4759. Gold en Salomons overleden beide op 18 augustus 1942 in Auschwitz. Salomons was de enige uit Limburg gedeporteerde jood die ouder was dan zestig jaar en die vóór mei 1943 werd vermoord.

²⁷⁴ A.G.W.F. Smijers, J.J.A. Labro, G.A. Thijssen, *In swaeren Noodt. De oorlog van 1940 tot 1945 in Mook, Middelaar en Molenhoek* (Mook 1994) 24.

²⁷⁵ Zie over de omvang van verzet door joden: J. Presser, *Ondergang deel 2*, 3-18; en: Ben Braber, *Joden in verzet en illegaliteit 1940-1945* (Amsterdam 1990) 134-141. Op de verzetsactiviteiten door joden in de Hollandsche Schouwburg en de lotgevallen van de zogenaamde Palestijnapioniers kom ik terug in hoofdstuk 6.

bezet. Om Mahler binnen handbereik te houden werd hij met zijn vrouw naar het, toen nog, vluchtelingenkamp Westerbork gestuurd. Daar kreeg hij een baan op het postkantoor en ging hij deel uitmaken van de kleine joodse verzetsgroep van Werner Sterzenbach. Het echtpaar Mahler ontvluchtte het kamp voor dit werd veranderd in *Durchgangslager*. Op 19 maart 1943 werden beide echtelieden opnieuw gearresteerd. Hedwig werd naar Auschwitz gedeporteerd en vermoord. Joseph kwam in de gevangenis van Scheveningen en later in het *Gestapo*-hoofdkwartier van Düsseldorf. Hem wachtte een proces wegens hoogverraad, maar zover kwam het niet. Op 1 september 1943 overleed hij in de gevangenis aan de gevolgen van de ondervragingen.²⁷⁶

Max Behretz, lid van linkse jeugdorganisaties als de Nederlandsche Bond van Abtinent Studerenden NBAS, de Jongeren Vredes Activisten, de Nederlandsche Trekkers Bond, vegetariër, radiotechnicus van beroep, was in Roermond voorzitter van de socialistische SDAP. Hij was principieel dienstweigeraar. Vlak vóór het begin van de Tweede Wereldoorlog verhuisde hij naar Eindhoven. Hij maakte deel uit van een groep die in het geheim militaire berichten naar Engeland stuurde. In de meidagen van 1940 probeerde hij vergeefs uit te wijken naar Engeland. Hij werd op 29 augustus 1940 door de *Gestapo* gearresteerd en naar een Duitse gevangenis gebracht, waar hij bijna twee jaar in voorarrest bleef: een tijd die de *Gestapo* nodig had om een proces tegen 'den Jude Behretz' te organiseren. In de tegen hem ingebrachte beschuldigingen speelde het Venlo-incident van 9 november 1939 een rol. Op die dag waren in een café in Venlo door een list twee medewerkers van de Britse inlichtingendienst in handen van de *Gestapo* gevallen. Door de verhoren van de twee zou een grote hoeveelheid documenten zijn gevonden, materiaal dat zou bewijzen dat Nederland de neutraliteit had geschonden. Dit bleek later één der voorwendsels voor de inval in Nederland op 10 mei. Ook zou de *Gestapo* op deze manier een geplande aanslag op een brandstofdepot in Mönchengladbach op het spoor zijn gekomen. Behretz werd van medeplichtigheid in deze zaak beschuldigd, een beschuldiging die hij altijd heeft ontkend. Door het Berlijnse *Volksgerecht* werd hij wegens '*hochverrätische Hetze gegen das deutsche Reich, und Spionage betreiben*' ter dood veroordeeld. Op 24 september 1942 werd hij onthoofd met de valbijl in de gevangenis Berlin-Plötzensee.²⁷⁷

Gemengd gehuwden hadden iets meer speelruimte dan andere joden; zij speelden een belangrijke rol in het verzet. Philip Victor Wolff uit Venlo was gemengd gehuwd en katholiek. Op 20 januari 1943 werd hij gearresteerd na een anonieme aangifte bij de Venlose politie. Hij werd door twee Venlose agenten naar Maastricht gebracht en voorgeleid aan Conrad van de *SD*, maar opnieuw vrijgelaten. Hij had zich aangesloten bij de LO-verzetsgroep van pastoor Henry Vullingshs. Hij zorgde voor voedselbonnen en kleding voor joodse onderduikers. Deze materialen werden door Wolff gedeponneerd in de biechtstoel; de priester zorgde dan voor de distributie.²⁷⁸ Joseph Sternfeld, een katholieke jood, geboren in Roermond, die na zijn huwelijk in Amsterdam was gaan wonen, was ondergedoken in Noord-Limburg. Hij raakte betrokken bij de overwegend communistische Raad van Verzet en onderhield in deze functie contacten met het Ministerie van Oorlog in Londen. Langs deze weg maakte hij deel uit van een groepje gewapende verzetmensen die de opdracht kregen de joodse onderduiker Salomon Walvisch, die verdacht werd van verraad, in Horst te liquideren. Op deze zaak kom ik terug.²⁷⁹

Sophia Muijsson-Gazan uit Maastricht was weduwe na een gemengd huwelijk. Zij verstopte een joodse vriendin in haar huis. Toen dit werd ontdekt, werden beiden gearresteerd. Sophia werd op 6

²⁷⁶ Paul Seelen, *De mythe van Vrolijke Frans. Waargebeurde verhalen over de oorlog in Venlo* (Venlo 2009) 6-9.

²⁷⁷ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 600; en: Hein van Bruggen, 'Max Behretz 1913-1942. Het verzet van een vredesactivist in Roermond' in: *Spiegel van Roermond 2011*, 64-97.

²⁷⁸ Verklaring van Vic Wolff, geciteerd in: Leo Brueren, *Authentieke verhalen van mensen uit de regio Venlo over oorlog, bevrijding en thuiskomst 1944-1945* (Venlo 1995) 66; en: Dagrappporten Politie Venlo 20 februari 1943, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 103.

²⁷⁹ Philip Wolff, Joseph Sternfeld en Salomon Sternfeld overleefden de oorlog.

maart 1942 opgesloten in de strafgevangenis in Scheveningen en van daaruit overgeplaatst naar het concentratiekamp Ravensbrück. Daar zat zij samen met 52 andere gemengd gehuwde joodse vrouwen. De helft van hen, waaronder Sophia, werd vanuit het kamp naar Auschwitz gedeporteerd. Sophia overleed in de gaskamer. Haar familie kreeg uit Ravensbrück bericht dat zij was overleden aan een nierversgiftiging.²⁸⁰

Mensen met twee joodse grootouders, *Mischlinge* volgens de Neurenberger Wetten, werden als regel niet naar de vernietigingskampen gedeporteerd. Een uitzondering werd gemaakt voor halfjoden die waren opgepakt wegens verzetsactiviteiten. Gerhard Soesman uit Maastricht was aangesloten bij het communistisch verzet en verspreidde onder meer het illegale blad *De Vonk*. Hij werd op 24 januari 1942 gearresteerd en verdween via de gevangenis van Maastricht en het concentratiekamp Vught naar Auschwitz.²⁸¹

Ook joden die geen vrijstelling genoten van deportatie wegens een gemengd huwelijk of wegens de status van *Mischling* sloten zich aan bij het verzet. De 24-jarige Frederik Goldsteen, die tijdens de oorlog van Geleen naar Maastricht was verhuisd, was radiotechnicus van beroep. Hij bouwde voor het Maastrichtse verzet een radiozender. Op 20 juli 1942 behoorde hij bij de groep die werd gearresteerd als vergelding voor het feit dat onbekenden borden met de tekst 'Verboden voor Joden' hadden weggehaald. Het is niet duidelijk of de Duitsers van zijn verzetswerk wisten. Goldsteen werd met één de eerste transporten (16 juli) naar Auschwitz gedeporteerd.²⁸² De zeventienjarige Hans-Joachim Jacobsohn uit Mook was vast van plan om naar Engeland te gaan en zich daar aan te sluiten bij het geallieerde leger. Samen met een vriend uit Nijmegen werd hij in het Franse Belfort gearresteerd.²⁸³ Louis van Dam, die in 1939 in Doenrade woonde, was overtuigd socialist en lid van de SDAP. Hij hielp vóór de oorlog joodse vluchtelingen over de grens. Hij kwam aan de weet dat vanuit Doenrade Nederlandse uniformen werden gesmokkeld naar Duitsland, kennelijk met het doel die te gebruiken bij de inval in Nederland. Hij deed aangifte bij de politie. Daarna werd hij bedreigd door de smokkelaars en verhuisde naar Amsterdam. Daar engageerde hij zich in het verzet, evenals zijn zoon Gustaaf. Toen de *Sicherheitspolizei* in augustus 1941 op zoek was naar Louis en hem niet vond, werd Gustaaf gearresteerd en opgesloten in Kamp Amersfoort. Gustaaf werd naar Auschwitz gedeporteerd,²⁸⁴ Louis dook onder en overleed op zijn onderduikadres.

Ook tijdens hun onderduikperiode besteedden sommige joden hun tijd aan werkzaamheden ten behoeve van het georganiseerde Limburgse verzet. Frans Kanarek in Beek vouwde het illegale blad *Trouw* en maakte pakketten voor de diverse bezorgers. Zipora Schönbach deed op haar onderduikadres in Broekhuizen vorst administratief werk voor de illegaliteit. Andere joodse onderduikers financierden de lokale verzetsbeweging.²⁸⁵

Definitieve registratie

Alle joden waren in februari 1941 geregistreerd. Maar in de laatste vijftien maanden waren er veel mutaties opgetreden: er waren mensen overleden, er waren kinderen geboren, er hadden verhuizingen plaatsgevonden, er waren personen spoorloos verdwenen en van sommige personen was de status veranderd van 'J' in 'G1' of omgekeerd. Niet al die mutaties waren steeds correct doorgegeven aan de Inspectie der Bevolkingsregisters. Dit was de bezetter een doorn in het oog. Juist nu had hij behoefte aan een nauwkeurige registratie met het oog op de voorgenomen deportaties naar het oosten. Dus nam de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* het initiatief tot

²⁸⁰ Archief Rode Kruis Den Haag, inv. nr. 115772.

²⁸¹ Archief Rode Kruis Den Haag, inv. nr. 24827. Gerhard overleed 21 januari 1945.

²⁸² www.mestreechonline.nl 5 mei 2008.

²⁸³ Smijers, Labro en Thijssen, *In swaeren Noodt*, 23. Jacobsohn overleed in een onbekend Duits kamp.

²⁸⁴ Hij overleed ergens in Midden-Europa in 1944. Zie: W.M.H. Brassé et al, *De vergeten joden van Geleen 1920-1950* (Geleen 2012) 36-40.

²⁸⁵ Hol, *Joodse vluchtelingen in Venlo* 117-119; en: Ben Braber, *Passage naar vrijheid* (Amsterdam 1987) 77-80.

een hernieuwde registratie. Karl Wörlein van de *Zentralstelle* nam contact op met de *Aussenstelle der Sicherheitspolizei* in Maastricht, met de *Beauftragte* in Limburg en met de Commissaris der Provincie. Dat leidde langs twee parallelle bevelslijnen tot hernieuwde registratie: één via de Commissaris en de burgemeesters, één via de *Aussenstelle* en de politiegezagsdragers, in veel gevallen ook de burgemeesters.

Wörlein schreef op 19 juni 1942 aan de Commissaris der Provincie Limburg, dat deze zorg moest dragen voor een volledige nieuwe registratie van alle in Limburg wonende joden, met vermelding van naam, geboorteplaats en –datum, nationaliteit, beroep, gezinsverband, adres en eventueel religieuze overtuiging, wanneer deze niet joods was.²⁸⁶ De Commissaris moest aan de burgemeesters opdragen om vóór 15 juli in vijfvoud lijsten van alle joodse personen in hun gemeente bij de *Zentralstelle* in te leveren.²⁸⁷ In dezelfde periode verzocht de *Aussenstellenleiter der Sicherheitspolizei* in Maastricht via de Gewestelijk Politiecommandant in Den Bosch aan de hoofden van de plaatselijke politie om voor de nieuwe registratie zorg te dragen. De *Aussenstellenleiter*, zo stond in de brief, had bij herhaling moeten constateren dat talrijke in zijn ambtsgebied verblijvende joden in het geheel niet waren geregistreerd. De reden daarvan zou zijn dat vaak door de gemeentelijke administratie werd verzuimd om mutaties op tijd door te geven. Daarom verlangde hij nu een nieuwe registratie van alle joden van Limburg, deze keer geordend naar gezinsverband. De resultaten daarvan moesten uiterlijk op 1 juli 1942 (niet 15 juli, zoals in het bevel van Wörlein had gestaan!) zijn ingeleverd bij de *Aussenstelle* Maastricht, met een bericht aan de Gewestelijk Politiecommandant in Den Bosch ter bevestiging. Ook nog komende mutaties moesten onmiddellijk worden gemeld.²⁸⁸

Evenals in februari 1941 liet een groot aantal Limburgse burgemeesters, ongetwijfeld met een groot gevoel van opluchting, weten dat er in hun gemeente geen joden woonachtig waren. Alle burgemeesters meldden verder aan de Commissaris dat zij de gevraagde lijsten naar de *Zentralstelle* hadden opgestuurd.²⁸⁹ In Heer vond de registratie schriftelijk plaats en – mogelijk op lokaal initiatief – gecombineerd met een inventarisatie van de door joden ingenomen woonruimte. Alle in de burgerlijke stand opgenomen joodse gezinshoofden kregen een formulier thuisgestuurd, waarop zij hun naam, voornamen, beroep en adresgegevens moesten invullen. Tevens werd gevraagd naar de namen en geboortedata van de gezinsleden. Ook wilde de burgemeester weten wie de eigenaar was van de woning of dit een jood of een ariër was en uit hoeveel kamers de woning bestond. Een complete lijst werd in vijfvoud gestuurd naar de *Zentralstelle*.²⁹⁰

De registratie van juni 1942 diende als uitgangspunt voor de deportaties die spoedig zouden beginnen.

In dit hoofdstuk werd beschreven hoe na de Duitse inval de joden in het hele land op ongeveer gelijke wijze slachtoffer werden van discriminatie, stigmatisering, isolatie en onteigening. De anti-joodse maatregelen en verordeningen en de gevolgen daarvan in Limburg, kwamen aan de orde. In 1942 liep dat uit op een ramp: op 20 mei werd een groep notabele mannen uit Maastricht slachtoffer van een wraakactie van de nazi-bezitters voor het weghalen door onbekenden van de bordjes met de tekst 'Verboden voor Joden'. Na hun arrestatie en opsluiting in het Kamp Amersfoort behoorden zij tot de eersten die naar Auschwitz werden gedeporteerd. De maatregelen gericht tegen de joden culmineerden in een laatste grote algemene registratie in juni 1942, waarbij door de burgemeesters lijsten van hun joodse burgers moesten worden ingestuurd. De burgemeesters werden zo meestal ongewilde medespelers in het drama dat zich ging voltrekken. Naar later zou blijken zouden hun lijsten dienen als uitgangspunt voor de wegvoering naar Oost-Europa.

²⁸⁶ Brief Commissaris van de Provincie 24 juni 1942, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 25.

²⁸⁷ Brief Wörlein 19 juni 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 534.

²⁸⁸ Brief Procureur-Generaal 25 juni 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738.

²⁸⁹ Brieven van alle burgemeesters, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 534.

²⁹⁰ Brief Burgemeester Heer, 25 juni 1942, RHCL, Archief Gemeente Heer, inv. nr. 17.